

4 Razvoj in pomen temeljnih osebnostnih dimenzij na prehodu v odraslost

Tina Kavčič in Maja Zupančič

Osebnostne značilnosti se v vseživljenjskem razvoju posameznikov spreminjajo (Roberts in Caspi, 2001), pogosto kot odziv na spremembe v njihovem okolju (npr. pričakovanja, zahteve, različne dogodke in izzive), s katerimi se soočajo in spoprijemajo (Roberts, 1997). Ker je prehod v odraslost obdobje velikega števila sprememb in izzivov, kot so odločitve mladih glede zaposlitve in kariere, selitve od doma in stanovanjske situacije na sploh, sloga življenja, partnerske in/ali zakonske zveze, starševstva, lahko v tem obdobju pričakujemo tudi precejšnje spremembe v osebnostnih značilnostih (Robins, Fraley, Roberts in Trzesniewski, 2001).

4.1 Temeljne dimenzije osebnosti

Osebnostne značilnosti, lastnosti oz. poteze predstavljajo razmeroma trajne načine razmišljanja, čustvovanja in vedenja (McCrae in Costa, 1997), so univerzalne in splošne vedenjske težnje, ki imajo biološko podlago in se izražajo kot značilne vedenjske prilagoditve (McCrae idr., 2000). Z njimi opisujemo razmeroma trajne medosebne razlike, ki se izražajo razmeroma dosledno v različnih situacijah (Ash-ton, 2013). Specifične osebnostne poteze se hierarhično združujejo v manjše število obširnejših nadrednih osebnostnih dimenzij, imenovanih tudi temeljne osebnostne dimenzije, robustne osebnostne poteze ali veliki faktorji osebnosti. Raziskovalci se večinoma strinjajo, da splošno organizacijo osebnostnih značilnosti najbolje opišemo in pojasnimo s petimi temeljnimi dimenzijami osebnosti (npr. Markon, Krueger in Watson, 2005) kot jih opisuje petfaktorski model osebnosti (McCrae in Costa, 1985; Costa in McCrae, 1992) oz. model Velikih pet (Goldberg, 1990). Ta model se je pokazal kot ustrezen za opisovanje medosebnih razlik v osebnosti ljudi v različnih kulturnih okoljih in različnih starostih, vsaj od zgodnjega otroštva dalje (Widiger in Costa, 2012).

Pet temeljnih dimenzij osebnosti vključuje ekstravertnost, sprejemljivost, vestnost, nevroticizem in odprtost za izkušnje. Ekstravertnost opisuje medosebne razlike v ravni energičnega odzivanja v socialnem in fizičnem okolju (John, Naumann in Soto, 2008). Visoka raven ekstravertnosti vključuje lastnosti, kot so dejavnost, družabnost, pozitivno čustvovanje, energija, asertivnost in dominantnost. Nizka izraznost te poteze (tudi introvertnost) se kaže v mirnosti, preferenci do samote, molčečnosti, pasivnosti in včasih podredljivosti. V vsakdanjem jeziku je pomen

ekstravertnosti najbližje družabnosti, rezultati raziskav pa kot bistveni vidik ekstravertnosti večinoma izpostavljajo doživljanje pozitivnih čustev (npr. Nettle, 2007; Watson in Clark, 1997). Na biološki ravni naj bi bila ekstravertnost povezana s sistemom vedenjske aktivacije (SVA, angl. BAS; Gray, 1970) in odzivnostjo dopaminskega sistema, ki je povezan z doživljanjem ugodja in odzivanjem na nagrade (pregled v: Allen in DeYoung, 2017; DeYoung, 2015).

Sprejemljivost se nanaša na medosebne razlike v motivaciji za ohranjanje pozitivnih odnosov z drugimi (Graziano in Eisenberg, 1997). Visoko raven te poteze lahko opišemo z značilnostmi, kot so prijaznost, skrbnost, empatičnost, altruizem, sodelovalnost, zaupanje in skromnost, nizko raven pa s sovražnostjo, hladnostjo, neugodljivostjo, kritičnostjo, egoizmom, brezčutnostjo, osornostjo, skopostjo in go-ljufovostjo. Med biološkimi mehanizmi sprejemljivosti rezultati sodobnih raziskav kažejo na pomembno vlogo nevrotrantransmitterja serotonina ter predelov možganov, ki so povezani s procesiranjem socialnih informacij in uravnavanjem čustev (pregled v Allen in DeYoung, 2017; DeYoung, 2015).

Vestnost zajema medosebne razlike v socialno zaželenem nadzoru impulzov, ki spodbuja k cilju usmerjeno vedenje (Roberts, Jackson, Fayard, Edmonds in Meints, 2009). Visoka raven vestnosti zajema značilnosti, kot so odgovornost, pozornost, previdnost, vztrajnost, redoljubnost, usmerjenost k cilju, načrtovanje, discipliniranost in samonadzor, nizka raven pa impulzivnost, spontanost, šibko voljo, lenost, neorganiziranost, pozabljivost in brezciljnost (Goldberg, 1990). Glede bioloških temeljev vestnosti avtorji raziskav še niso našli enoznačnih odgovorov. Nekateri nakazujejo na pomembno vlogo nizke ravni serotonina, ki ima pomembno vlogo v nadzoru in zadrževanju impulzivnih odzivov, verjetno pa je vestnost povezana tudi s presnovo glukoze (pregled v: Allen in DeYoung, 2017; DeYoung, 2015).

Nevroticizem opisuje medosebne razlike v doživljanju različnih negativnih čustev, kot so tesnoba, zaskrbljenost, razdražljivost, napetost, jeza, občutja krivde in oviranosti. Zajema značilnosti, ki odražajo doživljanje sveta kot ogrožajočega, problematičnega in stresnega (Caspi, Roberts, in Shiner, 2005; Watson, Clark in Harkness, 1994). Nizka raven te dimenzije (čustvena stabilnost) opisuje razmeroma redko in šibko doživljanje negativnih čustev. Nevroticizem je na biološki ravni povezan s sistemom vedenjske inhibicije (SVI, angl. BIS; Gray, 1970) in sistemom boj/beg/otrplot (angl. FFFS; Gray in McNaughton, 2000), kar pomeni, da so posamezniki z visoko ravno nevroticizma zelo pozorni, občutljivi in odzivni na negativne dražljaje ter nagnjeni k doživljanju strahu in tesnobe (pregled v: Avsec, Kavčič in Petrič, 2017). Poleg tega izsledki raziskav, ki preučujejo biološko podstat

nevtroticizma, kažejo na pomembno vlogo neurotransmiterja serotonina, ki ima med drugim funkcijo pri uravnavanju čustvovanja, apetita in spanja. Višja raven nevtroticizma je povezana tudi s stresnim hormonom kortizolom, in sicer z višjimi osnovnimi ravnmi in nižjimi ravnmi v specifičnih stresnih situacijah (pregled v: Allen in DeYoung, 2017; DeYoung, 2015).

Odprtost za izkušnje se nanaša na medosebne razlike v nagnjenosti k iskanju, zaznavanju, razumevanju, uporabi in preferiranju zapletenih vzorcev informacij (DeYoung, 2014). Opisuje torej širino, globino in kompleksnost posameznikovega mentalnega ter doživljajskega sveta, zajema pa dva vidika, in sicer intelekt, ki se nanaša na hitro dojetanje in učenje, vpogled v stvari in dogodke, intelektualno globino, ter odprtost, ki vključuje bujno domišljijo, ustvarjalnost in občutljivost za estetiko (npr. DeYoung, Quilty in Peterson, 2007). Biološke osnove odprtosti za izkušnje so razmeroma najmanj poznane, na podlagi rezultatov študij pa lahko sklepamo na povezanost te dimenzije z možganskimi procesi, ki se vključujejo v spoznavno in zaznavno prožnost, verjetno pa tudi z dopaminom, ki ima pomembno vlogo v delovanju delovnega spomina, in s serotoninom (pregled v: Allen in DeYoung, 2017; DeYoung, 2015).

4.2 Razvoj temeljnih osebnostnih dimenzij na prehodu v odraslost

Razvoj osebnostnih značilnosti lahko preučujemo z več vidikov, tj. (i) strukturne ne/stabilnosti, ki se nanaša na spremembe/doslednost strukture osebnostnih dimenzij v času, (ii) normativne doslednosti/sprememb v povprečni izraznosti osebnostnih dimenzij na ravni populacije v času, (iii) relativne ne/stabilnosti, ki opisuje spremembe/doslednost relativnega položaja posameznikov glede izraznosti osebnostnih dimenzij v njihovi referenčni skupini v času, (iv) individualne doslednosti/sprememb v izraznosti osebnostnih dimenzij pri posamezniku v času, in (v) ipsativne ne/stabilnosti oz. doslednosti ali sprememb v vzorcih osebnostnih dimenzij pri posameznikih v času (npr. Ashton, 2007; Caspi idr., 2005; Donnellan, Conger in Burzette, 2007; Roberts idr., 2001; Vaidya, Gray, Haig, Mroczek in Watson, 2008). Za preučevanje vseh navedenih vidikov osebnostnega razvoja so potrebne vzdolžne študije, čeprav lahko na strukturno in normativno ne/doslednost sklepamo tudi posredno, na podlagi prečnih primerjav (z njimi ugotavljamo starostne razlike, ne pa neposredno sprememb pri istih posameznikih v času). Opredelitve petih vidikov doslednosti/sprememb in rezultate študij razvoja osebnosti na prehodu v odraslost predstavlja v nadaljevanju.

4.2.1 Strukturna stabilnost

Raziskovalci razvoja osebnostnih dimenzij strukturno stabilnost opredeljujejo kot doslednost v vzorcu sovariiranja (interkorelacij) med osebnostnimi dimenzijami (Robins idr., 2001). Strukturno stabilnost osebnostnih dimenzij so najpogosteje preučevali s strukturnim modeliranjem, s pomočjo katerega so preverjali invariantnost interkorelacij med dimenzijami osebnosti ob različnih časih merjenja oz. ob različni starosti istih oseb (npr. Lüdtke, Trautwein in Husemann, 2009; Robins idr., 2001), v novejših študijah pa preverjajo mersko invariantnost strukture pri različno starih skupinah posameznikov (prečno) ali pri isti skupini posameznikov ob različnih časih merjenja oz. starosti, tj. vzdolžno (več o preverjanju merske invariantnosti glej poglavje *Psihološko osamosvajanje v odnosu do staršev in njegovo merjenje na prehodu v odraslost* v tej knjigi).

Marsh, Nagengast in Morin (2013) so denimo pri reprezentativnem vzorcu Britancev, starih od 15 do 99 let ($N = 14.021$), podprli mersko invariantnost petfaktorske strukture osebnosti med spoloma in med skupinami različno starih udeležencev. Allik, K. Laidra, Reallo in Pullman (2004) pa so poročali, da je pri reprezentativnih starostnih vzorcih Estoncev faktorska struktura petih osebnostnih dimenzij, kot se kaže v odraslosti, dosegla primerljivo strukturo v povprečju pri šestnajstih letih starosti in pri intelektualno nadarjenih mladostnikih pri štirinajstih letih.

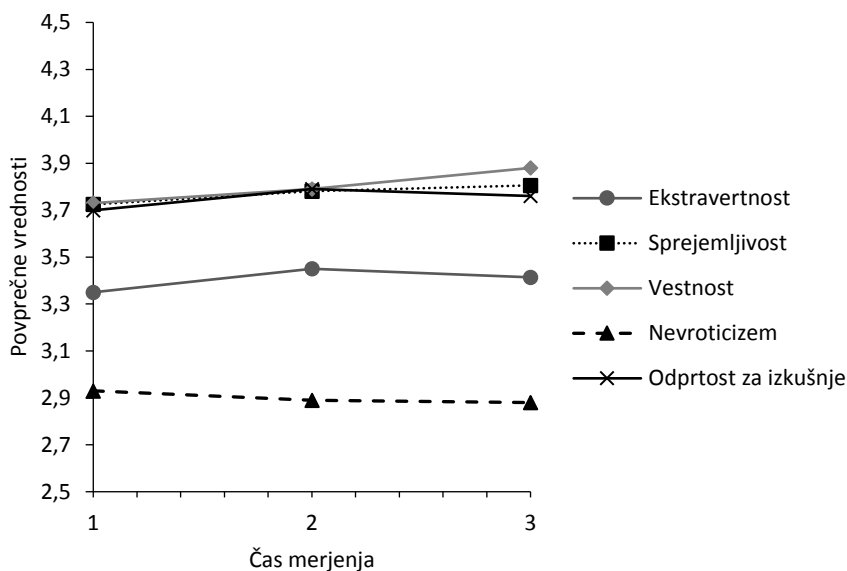
Avtorji nekaterih študij so predpostavko o strukturni stabilnosti temeljnih osebnostnih dimenzij preverjali z vzdolžnimi podatki, in sicer specifično v obdobju prehoda v odraslost. Robins in sodelavci (2001) so s strukturnim modeliranjem pri študentih v ZDA odkrili visoko stabilnost interkorelacij med petimi dimenzijami osebnosti, in sicer med dvema zaporednima meritvama v časovnem razponu treh let. Do enakega zaključka so prišli tudi drugi raziskovalci v ZDA, ki so pet temeljnih dimenzij osebnosti merili pri študentih dvakrat v časovnem razmiku dveh let in pol (Vaidya, Gray, Haig in Watson, 2002), in v Nemčiji, kjer so avtorji uporabili različne statistične postopke s podatki, pridobljenimi pri mladih v zadnjem letniku srednje šole in dve leti kasneje (Lüdtke idr., 2009; Marsh idr., 2010). Rezultati so pokazali razvojne spremembe v povprečni ravni izraznosti osebnostnih dimenzij, vendar so vzorci interkorelacij med njimi ostali stabilni pri obeh spolih (merska invariantnost petfaktorske strukture med časovnima točkama). Sklenemo lahko, da se struktura temeljnih osebnostnih značilnosti na prehodu v odraslost ne spreminja.

4.2.2 Normativne spremembe

Normativne spremembe opisujejo starostne spremembe v povprečni ravni izraznosti posameznih osebnostnih dimenzij na ravni populacije, torej kažejo, kako se

celotna skupina enako starih posameznikov v povprečju spreminja s starostjo (Robins idr., 2001; Vaidya idr., 2008). Običajno to ocenimo z razlikami v povprečnih ravneh določene dimenzije pri istih posameznikih, ko so različno stari (Lüdtke idr., 2009; Roberts idr., 2001).

V Sloveniji sva avtorici tega poglavja spremljali razvoj temeljnih osebnostnih dimenzij pri študentih v obdobju treh let. Vsako leto je 134 študentov (9 % moških), ob začetku študije starih od 18 do 25 let ($M = 19,5$; $SD = 0,8$ leta), izpolnilo vprašalnik Velikih pet (BFI; John, Donahue in Kentle, 1991). Analiza variance za ponovljene mere je pokazala nekatere majhne, vendar statistično značilne normativne spremembe, tj. majhen porast ekstravertnosti in odprtosti za izkušnje ($\eta^2 = 0,03$ pri obeh), zmeren porast vestnosti ($\eta^2 = 0,08$), malenkosten porast v sprejemljivosti ($\eta^2 = 0,02$ ob mejni statistični značilnosti) in statistično neznačilen upad nevroticizma. Rezultati primerjave povprečne ravni samoocen pri petih temeljnih dimenzij osebnosti med tremi časi merjenja so prikazani na sliki 4.1.

Slika 4.1: Normativne spremembe v velikih petih dimenzijah osebnosti pri slovenskih študentih ($N = 134$) v obdobju treh let. Razpon možnih povprečnih ocen znaša od 1 do 5.

Slovenski rezultati se ujemajo z ugotovitvami predhodnih tujih raziskav. Roberts, Walton in Viechtbauer (2006) so izvedli metaanalizo študij normativnih sprememb v osebnostnih dimenzijah od mladostništva do pozne odraslosti. Te študije so s pomočjo različnih merskih pripomočkov merile precej raznolike osebnostne

značilnosti, ki so jih avtorji metaanalize razvrstili skladno z modelom Velikih pet, le ekstravertnost so razdelili na poddimenziji socialna vitalnost in socialna dominantnost. Rezultati so pokazali, da v temeljnih osebnostnih dimenzijah prihaja do značilnih, vendar majhnih normativnih sprememb od mladostništva dalje, razmerna največje spremembe (v absolutnem smislu majhne, saj so mere velikosti učinkov d znašale do 0,41) pa so bile opazne v obdobju prehoda v odraslost. Statistično značilno sta naraščali vestnost (zlasti v drugi polovici tega obdobja) in odprtost za izkušnje (zlasti na začetku tega obdobja), nevroticizem pa je upadal. Nekoliko (statistično neznačilno) se je povečala tudi sprejemljivost, glede ekstravertnosti pa je socialna dominantnost (asertivnost, samozaupanje v socialnih odnosih) porasla, medtem ko je socialna vitalnost (družabnost) najprej porasla in nato upadla. Avtorji tako zaključujejo, da razvoj osebnostnih dimenzij ni najbolj intenziven v mladostništvu, temveč lahko največ normativnih sprememb v osebnostnih dimenzijah opazimo v naslednjem razvojnem obdobju, te spremembe na prehodu v odraslost pa potekajo v socialno zaželeni smeri oz. smeri osebnostne zrelosti, ki jo npr. Roberts, Caspi in T. E. Moffitt (2001) opredeljujejo z vestnostjo, sprejemljivostjo in čustveno stabilnostjo.

Več raziskovalcev se je pri vzdolžnem preučevanju normativnih sprememb v temeljnih osebnostnih dimenzijah posebej osredotočilo na obdobje prehoda v odraslost. Pri nemških brucih, ki so svoje osebnostne značilnosti ocenili še trikrat v polletnih časovnih razmikih, je npr. v obdobju leta in pol v povprečju porasla ekstravertnost, nevroticizem je upadel, ostale dimenzije pa so ostale dosledno izražene (Asendorpf in Wilpers, 1998). Kasneje so Lüdtke in sodelavci (2009) preučevali normativne spremembe pri velikem vzorcu nemških dijakov zadnjih letnikov, ki so svoje osebnostne lastnosti ocenili tudi dve leti po zaključku srednjega šolanja. V tem obdobju je prišlo do statistično značilnih, a majhnih (d do 0,30) sprememb pri štirih dimenzijah osebnosti, medtem ko se samozaznana izraznost ekstravertnosti ni značilno spremenila. Nevroticizem je upadel, sprejemljivost, vestnost in odprtost za izkušnje pa so se v povprečju povečale. V ZDA so Robins in sodelavci (2001) spremljali študente od prvega do vključno četrtega letnika ter ugotovili statistično značilne, vendar majhne (d do 0,49) spremembe v vseh temeljnih osebnostnih dimenzijah z izjemo ekstravertnosti. V študijskih letih je v samoocenah osebnostnih značilnosti pri teh študentih prišlo do majhnega upada nevroticizma ter do majhnega porasta sprejemljivosti, vestnosti in odprtosti za izkušnje.

Vaidya in sodelavci (2008) so ugotovitev o normativnih spremembah temeljnih osebnostnih dimenzij (na podlagi analize variance za ponovljene meritve) pri študentih, ko so bili v povprečju stari 18, 21 in 24 let, dopolnili še z analizo

krivulj rasti. Rezultati so pokazali pomembne spremembe v vseh petih dimenzijah. Glede na rezultate analize variance so bile spremembe majhne do zmerne (mere velikosti učinka η^2 od 0,03 do 0,25) in razmeroma največje na začetku obdobja prehoda v odraslost (velikosti učinka d za spremembe od merjenja 1 do merjenja 2 so znašale do 0,51, za spremembe od merjenja 2 do merjenja 3 pa do 0,22). V povprečju je upadal nevroticizem, medtem ko so odprtost za izkušnje, sprejemljivost in vestnost naraščale, nekoliko tudi ekstravertnost. V krivuljah rasti temeljnih dimenzij osebnosti pa se je pokazala precejšnja medosebna variabilnost, podobno kot so o tem kasneje poročali raziskovalci pri vzorcu šestnajstletnih Italijanov, ki so jih spremljali do dvajsetega leta starosti (Vecchione, Alessandri, Barbaranelli in Caprara, 2012).

Z navedenim se ujemajo tudi rezultati vzdolžnih študij o normativnih spremembah na prehodu v odraslost, v katerih so avtorji uporabili mere osebnostnih dimenzij, ki ne temeljijo na modelu Velikih pet. Nekateri (npr. Blonigen, Carlson, Hicks, Krueger in Iacono, 2008; Donnellan, Conger in Burzette, 2007; Roberts idr., 2001) so uporabili Multidimenzionalni vprašalnik osebnosti (MPQ; Tellegen, 1982) s tremi ali štirimi faktorji osebnosti: samonadzor (težnja po zaviranju ali zadrževanju impulzivnih odzivov, neobičajnega in tvegane vedenja; povezuje se z vestnostjo), negativno čustvovanje (povezuje se z nevroticizmom, negativno pa obremenjuje tudi faktor sprejemljivost) in pozitivno čustvovanje (sestavina ekstravertnosti), ki vključuje agentno (pozitivna čustvena odzivnost in medosebna učinkovitost) ter komuno (pozitivna čustvena odzivnost in medosebna povezanost) pozitivno čustvovanje. Rezultati teh študij kažejo povprečne starostne spremembe v smeri porasta samonadzora in agentnega pozitivnega čustvovanja ter upada negativnega čustvovanja.

V slovenski in tujih raziskavah ugotovljene normativne spremembe v temeljnih osebnostnih dimenzijah so v obdobju prehoda v odraslost torej majhne (glej tudi Zupančič, 2011). Na splošno s starostjo naraščajo sprejemljivost, vestnost in odprtost za izkušnje, nevroticizem pa upada. Ekstravertnost najpogosteje ohranja dosledno raven izraznosti, ki je lahko posledica tega, da se izraznost poddimenzij (označevalnih potez) ekstravertnosti spreminja v različnih smereh, kot je pokazala metaanaliza Roberta in sodelavcev (2006). Normativne spremembe torej potekajo v smeri razvoja osebnostne zrelosti in učinkovitejše, bolj prilagojene ravni psihološkega delovanja (npr. Lüdtker idr., 2009; Roberts idr., 2001; Robins idr., 2001). Ker je prehod v odraslost razvojno obdobje razmeroma številnih sprememb v življenju posameznikov (npr. menjava bivanjskih namestitev, zaključek izobraževanja, začetek poklicne kariere, oblikovanje trdnejših ljubezenskih odnosov, starševstvo;

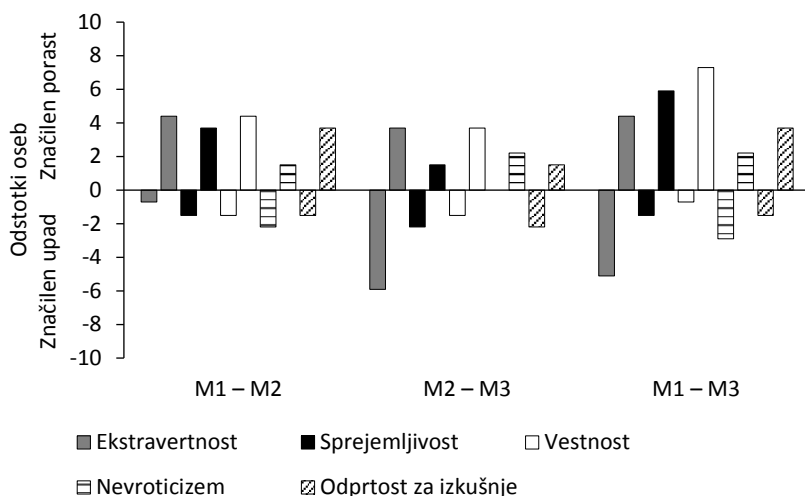
Donnellan idr., 2007; Rindfuss, 1991; Zupančič in Kavčič, 2017), je možno, da prevzemanje vlog odraslih predstavlja povod ali celo pritisk k vzorcu osebnostnega razvoja v smeri osebnostne zrelosti (Donnellan, 2017).

4.2.3 Individualne spremembe

Individualne spremembe opisujejo razvojno stabilnost na ravni posameznika oz. časovno doslednost v absolutni ravni posameznikove izraznosti določene osebnostne dimenzije. Normativna sprememba/doslednost določene dimenzije namreč ne pomeni, da se ta dimenzija enako spreminja ali ostaja dosledna pri vseh (enako starih) posameznikih. Individualne spremembe lahko ocenimo z indeksom zanesljive spremembe RCI (angl. Reliable change index; Roberts idr., 2001; Robins idr., 2001), ki predstavlja mero spremembe v standardiziranih enotah, odraža smer spremembe in omogoča oceno njene zanesljivosti. RCI, večji od absolutno 1,96, pomeni statistično zanesljivo spremembo na ravni 5 % statističnega tveganja (Jacobson in Truax, 1991). Individualne spremembe lahko ocenimo tudi s pomočjo modelov rasti, pri čemer večja variabilnost v nagibih nakazuje večja odstopanja posameznih ocen od normativnega trenda razvojne krivulje pri obravnavanem vzorcu posameznikov.

Slika 4.2 prikazuje rezultate analize RCI v slovenski vzdolžni študiji razvoja temeljnih osebnostnih dimenzij na prehodu v odraslost. Pri razmeroma majhnem odstotku sodelujočih študentov ($N = 134$) je prišlo do zanesljivih individualnih sprememb v njihovih samoocenah petih dimenzij osebnosti. Na splošno je pri nekoliko večjem odstotku študentov prišlo do porasta kot upada v ekstravertnosti, sprejemljivosti, vestnosti in odprtosti za izkušnje, medtem ko je pri nekoliko večjem odstotku študentov prišlo do upada kot pa porasta nevroticizma. Po dveh letih je samozaznano izraznost osebnostnih značilnosti zanesljivo spremenil nekoliko večji odstotek posameznikov kot v vsakem izmed enoletnih razmikov. Na splošno je do zanesljive spremembe v vsaj eni temeljni dimenziji osebnosti prišlo pri 21 % študentov med prvim in drugim merjenjem (enoletni časovni razmik), pri 19 % v obdobju med drugim in tretjim merjenjem, v obdobju dveh let (med prvim in tretjim merjenjem) pa pri 28 % sodelujočih (večinoma pri eni ali dveh dimenzijah). Tisti, ki so zanesljivo spremenili raven izraznosti temeljnih dimenzij osebnosti, so se razmeroma pogosteje spreminjali v smeri osebnostne zrelosti, kar se ujema z razvojnim trendom v prepoznanih normativnih spremembah. Sočasno rezultati analize razkrivajo, da normativne spremembe v smeri večje osebnostne zrelosti ne opisujejo tudi individualnih sprememb v temeljnih osebnostnih značilnostih pri vseh študentih.

Slika 4.2: Odstotek slovenskih študentov ($N = 134$), pri katerih je prišlo do zanesljivega upada (odstotki pod 0) ali porasta (odstotki nad 0) pri petih dimenzijah osebnosti. Časovna oddaljenost med merjenjema 1 (M1) in 2 (M2) ter merjenjema 2 in 3 (M3) je bila eno leto, med merjenjema 1 in 3 pa dve leti.

Podobno tudi pri večini udeležencev štiriletne študije v ZDA ni prišlo do zanesljivih sprememb v posameznih temeljnih dimenzijah osebnosti (Robins idr., 2001). V času študija je ekstravertnost upadla pri 8 % študentov in porasla pri 9 %; sprejemljivost je upadla pri 2 % in narasla pri 14 %; vestnost je upadla pri 6 % in narasla pri 13 %; odprtost je upadla pri 2 % in narasla pri 7 %. Največ udeležencev se je zanesljivo spremenilo pri nevroticizmu, ki se je po štirih letih znižal pri 23 % in povečal pri 4 % študentov. Skupno se je pri vsaj eni osebnostni dimenziji (ne glede na smer) zanesljivo spremenilo 64 % študentov, ker so nekateri (sicer majhen odstotek) spremenili samozaznano izraznost pri eni, drugi pa pri katerikoli drugi dimenziji ali redkeje pri dveh dimenzijah itd.

Tudi spremljanje nemških dijakov zadnjega letnika je po dveh letih pokazalo precej visoko raven individualne doslednosti temeljnih osebnostnih dimenzij (Lüdtke idr., 2009). Pri največjem odstotku (po 19 %) mladih na prehodu v odraslost je prišlo do zanesljivih sprememb v vestnosti (pri večini teh, tj. 15 %, do porasta) in v nevroticizmu, ki pa je pri večjem odstotku mladih (14 %) upadel kot porastel. Pri manjših odstotkih posameznikov je bila opazna zanesljiva sprememba v ekstravertnosti (upad pri 4 % in porast pri 5 %), sprejemljivosti (upad pri 2 % in porast pri 6 %) ter odprtosti za izkušnje (upad pri 2 % in porast pri 4 %). Zanesljiva sprememba

pri vsaj eni temeljni dimenziji pa je bila opazna pri 44 % mladih, pri veliki večini od teh pri eni ali dveh dimenzijah.

Avtorji vzdolžne študije s študenti v ZDA, povprečno starimi 18, 21 in 24 let (Vaidya idr., 2008), so individualne spremembe v petih temeljnih dimenzijah osebnosti preučevali s pomočjo krivulj rasti. Rezultati so pokazali pomembno variabilnost med posamezniki v velikosti, pogosto pa tudi v smeri sprememb pri vseh dimenzijah (upadu ali porastu samozaznane izraznosti). Najmanjša raznolikost krivulj je bila opazna pri vestnosti, saj se je pri večini študentov z naraščajočo starostjo povečevala, razlikovali pa so se le v velikosti porasta. Majhne normative spremembe v štirih temeljnih dimenzijah osebnosti (odprtosti za izkušnje niso merili) in precejšnje medosebne razlike v hitrosti sprememb so podprli tudi rezultati osemletne vzdolžne nemške študije z udeleženci, starimi od 18 do 30 let (Neyer in Lehnart, 2007).

O podobnih ugotovitvah so poročali tudi Roberts in sodelavci (2001), ki so velik vzorec novozelandskih mladih na prehodu v odraslost spremljali od njihovega 18. do 26. leta starosti, za merjenje osebnostnih značilnosti pa so uporabili MPQ (Tellegen, 1982). Pri vseh štirih merjenih dimenzijah, tj. samonadzoru, negativnem čustvovanju, agentnem in komunem pozitivnem čustvovanju, je po osmih letih prišlo do zanesljivih sprememb pri majhnem odstotku sodelujočih, medtem ko pri od 72 % do 90 % ni prišlo do zanesljivih sprememb v posameznih dimenzijah.

Slovenski in tuji rezultati torej kažejo, da lahko zanesljive spremembe v temeljnih dimenzijah osebnosti opazimo pri majhnem odstotku mladih na prehodu v odraslost, ta odstotek pa se nekoliko povečuje z daljšanjem časovne oddaljenosti med zaporednimi meritvami, kar se ujema z ugotovitvami v drugih razvojnih obdobjih. Temeljne osebnostne dimenzije se torej bistveno ne spreminjajo v nobenem razvojnem obdobju, vključno s prehodom v odraslost, kar velja tako za povprečne spremembe na ravni populacije kot tudi na ravni posameznikov.

4.2.4 Relativna stabilnost

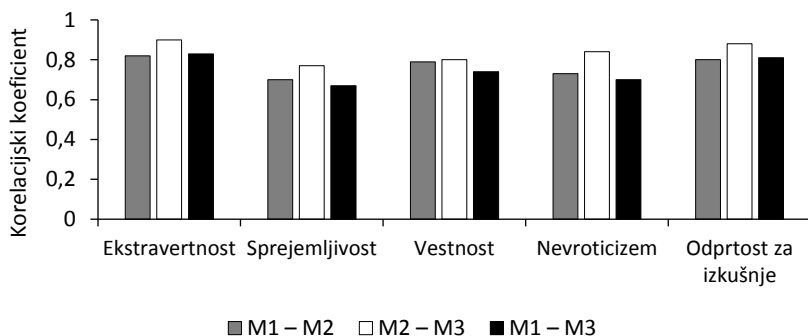
Relativna stabilnost (v tuji literaturi zasledimo tudi izraza diferencialna stabilnost in stabilnost vrstnega reda) opisuje doslednost v relativnem položaju posameznikove ocene določene osebnostne dimenzije v referenčni skupini preko časa, ki jo ocenimo s pomočjo retestnih korelacij med zaporednimi meritvami v daljših časovnih obdobjih (Lüdtke idr., 2009; Robins idr., 2001). Visoka relativna stabilnosti pomeni, da posamezniki, ki ob enem času merjenja izražajo razmeroma visoko/nizko raven določene dimenzije v primerjavi s svojo referenčno skupino, tudi ob

času naslednjega merjenja ali merjenj izražajo razmeroma visoko/nizko raven te dimenzije (glej tudi Zupančič, 2011).

Rezultati obsežnih raziskav kažejo, da so temeljne osebnostne dimenzije zmerno do visoko stabilne že vsaj od zgodnjega otroštva dalje (npr. De Fruyt, Bartels, Van Leeuwen, De Clercq, Decuyper in Mervielde, 2006; Zupančič, Sočan in Kavčič, 2009). Roberts in DelVecchio (2000) sta izvedla metaanalizo 152 vzdolžnih študij, ki so vključevale posameznike od zgodnjega otroštva do pozne odraslosti. Ker so raziskovalci v teh študijah uporabili različne mere raznovrstnih osebnostnih značilnosti, sta jih avtorja metaanalize konceptualno razvrstila v kategorije, skladne z velikimi petimi osebnostnimi dimenzijami. Njuni izsledki so pokazali, da relativna stabilnost narašča do približno 60. leta starosti, ko doseže raven notranje zanesljivosti merskega pripomočka, in se ohranja tudi v pozno odraslost. Povprečna ocena relativne stabilnosti preko različno dolgih časovnih razmikov je znašala 0,54 za ekstravertnost (za starost udeležencev in časovno oddaljenost popravljena ocena je bila 0,55), za sprejemljivost 0,54 (0,52), za vestnost 0,51 (0,51), za nevroticizem 0,50 (0,46) in za odprtost za izkušnje 0,51 (0,51). Relativna stabilnost temeljnih osebnostnih dimenzij je bila v razvojnem obdobju med 18. in 29. letom starosti visoka, in sicer je povprečna ocena za vse dimenzije znašala 0,51 za podobdobje od 18. do 22. leta (45 študij; ocena, popravljena za dolžino časovne oddaljenosti pa 0,54) in 0,57 za podobdobje od 22. do 29. leta (10 študij; popravljena povprečna ocena pa je bila 0,60). Na splošno so bile te ocene relativne stabilnosti temeljnih osebnostnih dimenzij višje kot za zgodnejša razvojna obdobja, vendar nižje kot za kasnejša razvojna obdobja odraslosti.

Avtorji posameznih vzdolžnih študij relativne razvojne stabilnosti osebnostnih dimenzij na prehodu v odraslost (najpogosteje med študenti) so seveda poročali o višji ravni stabilnosti, saj so pri istih osebah ob različnih časih merjenja pridobili podatke z merami petih temeljnih dimenzij, ne pa z raznovrstnimi pokazatelji (npr. specifičnih temperamentnih/osebnostnih značilnosti, ki so jih v metaanalizi obravnavali kot pokazatelje ene izmed petih temeljnih dimenzij osebnosti). Asendorpf in S. Wilpers (1998) sta npr. zbirala podatke o petih temeljnih dimenzijah pri nemških študentih štirikrat v polletnih časovnih razmikih. Koefficienti relativne stabilnosti preko 6, 12 in 18 mesecev so bili visoki za vseh pet dimenzij osebnosti, saj so znašali od 0,72 do 0,86. Lüdtko in sodelavci (2009) pa so v Nemčiji spremljali dijake zadnjih letnikov, ki so svojo osebnost ponovno ocenili dve leti po zaključku srednjega šolanja. Ocene relativne razvojne stabilnosti so bile prav tako visoke pri vseh dimenzijah (od 0,65 za nevroticizem in sprejemljivost do 0,75 za odprtost za izkušnje). Tudi Robins in sodelavci (2001) so pri študentih v Berkeleyju od

začetka do konca njihovega univerzitetnega študija (od 4 do 5 let) poročali o zmer- ni do visoki relativni stabilnosti petih osebnostnih dimenzij (od 0,53 do 0,70). Še nekoliko dlje so relativno stabilnost petih dimenzij osebnosti preučevali Vaidya in sodelavci (2008). Od prvega merjenja, ko so bili študenti stari v povprečju 18 let, do drugega merjenja tri leta kasneje so koeficienti relativne stabilnosti znašali od 0,58 za nevroticizem do 0,72 za ekstravertnost; od drugega do tretjega časa merjenja, ko so bili udeleženci v povprečju stari 24 let, so koeficienti znašali od 0,62 za vestnost do 0,77 za ekstravertnost; preko šestih let pa od 0,49 za nevroticizem in vestnost do 0,63 za ekstravertnost. Povprečna ocena relativne stabilnosti je s starostjo ude- ležencev torej nekoliko porasla z 0,62 od prvega do drugega merjenja na 0,70 od drugega do tretjega merjenja.

Slika 4.3: *Relativna stabilnost petih dimenzij osebnosti pri slovenskih študentih (N = 134). Vsi predstavljeni Pearsonovi korelacijski koeficienti so statistično značilni ($p < 0,001$). Časovna oddaljenost med merjenjema 1 in 2 (M1 – M2) ter merjenjema 2 in 3 (M2 – M3) je bila eno leto, med merjenjema 1 in 3 (M1 – M3) pa dve leti.*

V skladu z navedenimi tujimi izsledki sva avtorici tega poglavja pri slovenskih študentih ugotovili visoko relativno stabilnost vseh petih temeljnih dimenzij osebnosti v enoletni in dvoletnem časovni oddaljenosti (slika 4.3). Podobno kot v Nemčiji in ZDA se je razmeroma najnižja raven relativne razvojne stabilnosti pokazala pri samoocenah nevroticizma in sprejemljivosti.

Raziskovalci so odkrili tudi visoko relativno stabilnost drugih osebnostnih značilnosti, na primer Roberts in sodelavci (2001), ki so z MPQ (Tellegen, 1982) merili samonadzor, negativno čustvovanje, agentno in komuno pozitivno čustvovanje pri velikem vzorcu novozelandskih mladih pri njihovi povprečni starosti 18 in 26 let. Pri vseh štirih dimenzijah se je pokazala zmerna do visoka stabilnost preko osmih let; koeficienti stabilnosti so se gibali od 0,49 do 0,67.

Sklenemo lahko, da je relativna stabilnost različnih osebnostnih značilnosti na prehodu v odraslost razmeroma visoka, s starostjo mladih nekoliko narašča in upada z dolžino časovne oddaljenosti med zaporednimi meritvami. Tako lahko pojasnimo tudi nekoliko višje ocene relativne stabilnosti v predstavljeni slovenski študiji ter nemški študiji Asendorpfa in S. Wilpers (1998), v primerjavi z ocenami v drugih tujih študijah z daljšimi vmesnimi časovnimi obdobji (Lehnart, Neyer in Eccles, 2010; Lüdtke idr., 2009; Robins idr., 2001; Vaidya idr., 2008). Ocene relativne stabilnosti se tudi nekoliko razlikujejo med posameznimi temeljnimi dimenzijami osebnosti. Na splošno je stabilnost razmeroma najnižja za nevroticizem in sprejemljivost, najvišja pa za ekstravertnost. Robins in sodelavci (2001) menijo, da razlike v ocenah relativne stabilnosti posameznih osebnostnih dimenzij odražajo razlike v ravni kratkotrajnih sprememb med njimi. Samoocene nevroticizma se npr. bolj spreminjajo iz tedna v teden ali iz meseca v mesec kot pa ocene odprtosti za izkušnje.

4.2.5 Ipsativna stabilnost

V primerjavi z že prikazanimi vrstami razvojnih sprememb, ki se osredotočajo na posamezne dimenzije osebnosti, ipsativna stabilnost označuje razvojno doslednost v vzorcih (profilih) več osebnostnih lastnosti pri posamezniku, torej opisuje, ali se konfiguracija izraženosti posameznih osebnostnih dimenzij pri posameznikih v razvoju ohranja ali ne (Roberts idr., 2001). Ocenjevanje ipsativne stabilnosti zahteva na osebo osredotočen pristop, ki sočasno upošteva specifične kombinacije vseh osebnostnih dimenzij v določenem modelu osebnosti. S pomočjo ipsativne analize poskušamo kvantificirati raven podobnosti med osebnostnimi profili posameznikov v daljšem časovnem obdobju (Donnellan idr., 2007), npr. s Cronbachovim in Gleserjevim D^2 ali z ipsativnim korelacijskim koeficientom. Prvi povzema razlike med osebnostnimi profili s seštevanjem kvadriranih razlik med njimi in je občutljiv na spremembe v ravni, variabilnosti in obliki profilov (npr. Robins idr., 2001), drugi pa se nanaša na korelacijo med (standardiziranimi) ocenami posamičnih dimenzij pri posamezniku ob različnih časih merjenja ter odraža razvojno stabilnost oblike osebnostnega profila (npr. Roberts idr., 2001).

Študije ipsativne stabilnosti so redke (Caspi in Roberts, 2001). Prvi jo je preučeval Block (1971) s tehniko Q-razvrščanja (posameznik razvrsti veliko število predstavljenih osebnostnih značilnosti glede na raven zaznane izraznosti pri sebi ali osebi, o kateri poroča, v več kategorij, npr. v 7 kategorij od *sploh nisem tak* do *popolnoma tak sem*; kategorije pa morajo vsebovati po enako število lastnosti). Ipsativno stabilnost je nato določil s pomočjo korelacij med rangi istih posameznikov

ob različnih časih merjenja (t. i. Q-korelacije) v zgodnjem mladostništvu, poznem mladostništvu in odraslosti. Ocene ipsativne stabilnosti so se gibale v razponu od zmerno negativnih (kar nakazuje obratno konfiguracijo osebnostnih lastnosti v naslednji meritvi) do najvišje možnih (profil ostaja skoraj povsem enak; zgornjo mejo teh ocen določa napaka merjenja). Kasneje so ipsativno stabilnost osebnostnih značilnosti preko Q-korelacij preučevali še avtorji dveh študij. Iz zgodnjega v pozno otroštvo (Asendorpf in van Aken, 1991) je bila ipsativna stabilnost profilov zmerna (mediane Q-korelacij so znašale od 0,43 do 0,61), iz zgodnjega otroštva v mladostništvo (Ozer in Gjerde, 1989) pa višja (mediane Q-korelacij od 0,52 do 0,71), vendar je bila variabilnost koeficientov v obeh raziskavah precejšnja.

Študije ipsativne stabilnosti velikih petih osebnostnih dimenzij so zelo redke tudi z mladimi na prehodu v odraslost. V času pisanja tega poglavja je bila dostopna le ena objava (Robins idr., 2000) s študenti v ZDA. Avtorji so ipsativno stabilnost v obdobju štirih let ocenjevali s Cronbachovimi in Gleserjevimi D^2 koeficienti, D^{42} koeficienti, ki odražajo le spremembe v variabilnosti in obliki profilov, ter D^{42} koeficienti, ki so občutljivi le na spremembe v obliki profilov in jih lahko enostavno pretvorimo v ipsativne korelacijske koeficiente (tj. korelacije znotraj oseb). Nekoliko manj kot polovica študentov se je spremenila vsaj pri enem od pokazateljev tovrstne stabilnosti, spremembe pa so se kazale predvsem v povprečnih vrednostih vseh petih dimenzij in v razpršenosti ocen. Majhen odstotek udeležencev (17 %) je spremenil tudi obliko svojega osebnostnega profila. Ocenjeni koeficienti ipsativne korelacije so znašali od -0,95 do 0,97, s povprečjem 0,61. Avtorji zaključujejo, da je ipsativna stabilnost temeljnih osebnostnih dimenzij v obdobju prehoda v odraslost zmerna.

V okviru drugega modela osebnosti so z MPQ (Tellegen, 1982) ipsativno stabilnost osebnostnih značilnosti na prehodu v odraslost poleg preučevali še avtorji dveh študij. Roberts in sodelavci (2001) so koeficiente skladnosti med osebnostnimi profili mladih Novozelancev dobili tako, da so za vsako osebo izračunali korelacijo med ocenami pri 10 lestvicah MPQ, ko so bili udeleženci stari 18 let in ko so bili stari 26 let. Povprečni koeficient skladnosti je znašal 0,70 (od -0,74 do 1,00). Polovica posameznikov je imela po osmih letih visoko dosledne profile (skladnost med 0,60 in 0,87), pri enem odstotku udeležencev pa so raziskovalci odkrili negativno korelacijo med osebnostnima profiloma. Podobno so ugotovili Donnellan in sodelavca (2007) pri mladih v ZDA, starih povprečno 18 in 27 let, saj je povprečna ipsativna korelacija znašala 0,51 (od -0,63 do 0,96). Pri manj kot 8 % udeležencev so bili koeficienti negativni.

Avtorici sva ipsativno stabilnost petih temeljnih dimenzij ocenili tudi pri slovenskih študentih, ki so o svojih osebnostnih značilnostih poročali tri zaporedna leta.

Za vsakega posameznika sva izračunali korelacije med ocenami dimenzij osebnosti pri različnih merjenjih (preglednica 4.1). Povprečne vrednosti korelacijskih koeficientov kažejo na visoko stabilnost profilov petih temeljnih dimenzij osebnosti preko obeh enoletnih razmikov in preko dveh let. Pri veliki večini udeležencev se je pokazala visoka ipsativna stabilnost (korelacijski koeficienti nad 0,60) – preko prvega enoletnega razmika je to veljalo za 82 %, preko drugega enoletnega razmika za 86 % in preko dvoletnega razmika za 78 % udeležencev. Vsaj zmerna (koeficienti nad 0,30) pa je bila ipsativna stabilnost pri 92 % študentov preko prvega enoletnega razmika, pri 96 % preko drugega enoletnega razmika in pri 91 % študentov preko dvoletnega razmika. Koeficienti ipsativne korelacije so bili negativni pri 5 % udeležencev za prvi enoletni razmik, pri 2 % za drugi enoletni razmik ter pri 3 % za dvoletni časovni razmik. Ipsativna stabilnost je bila tako pri naših študentih visoka, s starostjo se je nekoliko povečala, z dolžino časovnega razmika pa nekoliko upadla, kar je primerljivo z ocenami relativne stabilnosti osebnostnih dimenzij. Na podlagi slovenskih ugotovitev in redkih tujih raziskav o ipsativni stabilnosti osebnostnih dimenzij na prehodu v odraslost lahko skleneva, da so osebnostni profili v tem obdobju visoko stabilni.

Preglednica 4.1: *Koeficienti ipsativne stabilnosti v enoletnih (M1–M2 in M2–M3) in v dvoletnem (M1–M3) časovnem razmiku pri slovenskih študentih (N = 134)*

	Minimum	1. kvartil	M	Me	2. kvartil	Maksimum
M1–M2	-0,86	0,68	0,75	0,87	0,93	1,00
M2–M3	-0,39	0,76	0,80	0,89	0,95	1,00
M1–M3	-0,56	0,62	0,73	0,85	0,92	1,00

Opombe. M1, 2, 3 = čas prvega, drugega (leto dni kasneje) in tretjega merjenja (leto dni kasneje kot M2).

Iz navedenih ugotovitev o več vrstah doslednosti in sprememb v osebnostnih značilnostih pri mladih na prehodu v odraslost povzemava, da razvoj teh značilnosti bolj označujeta doslednost in stabilnost na skupinski ter individualni ravni kot pa spremembe in nestabilnost.

Samoocene osebnostnih dimenzij so namreč v tem razvojnem obdobju visoko časovno stabilne (strukturno, individualno, relativno in ipsativno), normativne spremembe so razmeroma majhne, vendar nekoliko večje kot v odraslosti, in v povprečju potekajo v smeri večje osebnostne zrelosti. Ker razmeroma visoke ravni različnih vrst razvojne doslednosti ne izključujejo določenih sprememb, v nadaljevanju predstavljava nekatere mehanizme, ki domnevno ohranjajo razvojno doslednost izraženosti osebnostnih značilnosti, pa tudi tiste, ki naj bi prispevale k spremembam.

4.3 Mehanizmi razvojne doslednosti in sprememb v temeljnih osebnostnih dimenzijah

Roberts in Caspi (2003) sta v svojem modelu kumulativne kontinuitete (naraščajoče razvojne doslednosti) v razvoju osebnosti, pri katerem sta izhajala iz klasičnega psihometričnega modela osebnostnih lastnosti, kontekstualnega modela, stopenjskih teorij osebnosti in modela vseživljenjskega razvoja, predlagala štiri glavne mehanizme, ki verjetno prispevajo k doslednosti osebnostnih potez v vseživljenjskem razvoju. To so okoljski vplivi, genetski vplivi, transakcije med posameznikom in okoljem ter dispozicijski mehanizmi. Na podlagi pregleda obsežne literature sta avtorja prepoznala tudi štiri mehanizme, ki naj bi spodbujali spreminjanje osebnostnih lastnosti v vseživljenjskem razvoju. To so odzivanje na podkrepite, samorefleksija, opazovanje drugih oseb in povratne informacije o sebi s strani drugih.

4.3.1 Možni mehanizmi osebnostne doslednosti

Osebnostne lastnosti lahko v razvoju ostajajo dosledno izražene zaradi *doslednosti v okolju*, v katerem posamezniki živijo. To so denimo dosledne zahteve in pričakovanja staršev, vzgojiteljev/učiteljev in vrstnikov do otrok in mladostnikov, na prehodu v odraslost (in kasneje) tudi zahteve in pričakovanja partnerjev, sodelavcev ter študijske ali delovne zahteve. Izsledki sicer zelo redkih raziskav o doslednosti okolja v odraslosti nakazujejo, da je povezanost med določenimi značilnostmi okolja v različnih časovnih obdobjih življenja istih posameznikov razmeroma visoka (npr. Roberts, 1997). Mehanizem, ki poteka preko *doslednih genetskih vplivov*, posredno podpirajo avtorji vedenjsko-genetskih študij, ki na splošno ugotavljajo, da z genetskimi dejavniki pojasnimo med 50 % do 80 % fenotipske variabilnosti v osebnostnih potezah odraslih (pregled npr. v: Plomin, DeFries, Knopik in Neiderhiser, 2013). Ti dejavniki na fenotip delujejo preko nevrofizioloških poti, kot so npr. dedljive razlike v pragu vzburljenja določenih regij limbičnega sistema, ki se povezujejo z razlikami v slogu vedenja oz. v izraznosti določenih temperamentnih značilnosti) ali preko korelacij med genotipom in okoljem – doslednost v izraznosti osebnostnih značilnosti se lahko ohranja na podlagi transakcijskih procesov med posameznikom in okoljem, na katere vsaj delno vplivajo dedljive genetske razlike med ljudmi.

Doslednost v osebnostnih značilnostih lahko dalje ohranjajo vsaj tri glavne vrste *transakcij med osebo in okoljem*, ki tudi na splošno usmerjajo (ne pa določajo) potek vseživljenjskega razvoja posameznikov (Caspi, 2000; Roberts in Caspi, 2003): (i) reaktivne transakcije (osebnostno različni posamezniki enako okolje zaznavajo,

izkusijo in razlagajo različno ter se nanj zato različno odzivajo); (ii) evokativne transakcije (posamezniki z različnimi osebnostnimi lastnostmi v svojem socialnem okolju izzovejo razlikovalne odzive) in (iii) proaktivne transakcije (posamezniki z različnimi osebnostnimi lastnostmi izbirajo in si ustvarjajo okolje, ki ustreza njihovim nagnjenjem).

V okviru reaktivnih transakcij z okoljem si posameznik na podlagi svojih osebnostnih značilnosti ustvarja subjektivno psihološko okolje, razlage o sebi, socialnem in fizičnem okolju. To pomeni, da v procesu samodejnega filtriranja prihajajočih informacij selektivno procesira te informacije in se nanje odziva v skladu s svojimi predstavami o sebi in drugih oz. okolju. Ljudje so namreč nagnjeni k asimilaciji izkušenj, k selektivni zaznavi in usmerjanju pozornosti k informacijam, ki podpirajo njihova pojmovanja o sebi, kar prispeva k utrjevanju njihove samopodobe in vodi k vzorcem vedenja, ki so dosledni s to podobo. Poleg tega takrat, ko informacije nasprotujejo ali ogrožajo zavestno ali nezavedno samozaznavo, ljudje uporabljajo različne strateške strategije procesiranja, s katerimi pomen takih informacij spreminjajo v njim bolj ustreznega. Te strategije so akomodacija (npr. preoblikovanje specifičnih ciljev, prilagajanjem standardov za primerjanje sebe z drugimi), optimizacija (posameznik se npr. bolj trudi, da ohranja enako raven delovanja kot v preteklosti), kompenzacija (upad izraznosti v določeni sestavini temeljne poteze oseba nadomesti s povečanjem druge; npr. vztrajnost z organiziranostjo) in imunizacija (posameznik npr. zmanjša pomembnost določenim izkušnjam, oblikuje alternativne razlage, dvomi v kredibilnost vira informacij) (Baltes in Baltes, 1990; Brandtstädter in Greve, 1994). Poleg navedenih strategij, ki so dostopne v zavesti, ljudje za ohranjanje dosledne predstave o sebi in svoje osebnostne integritete uporabljajo tudi nezavedne strategije procesiranja informacij – različne obrambne mehanizme (Cramer, 1998).

Evokativne transakcije se odvijajo, ko oseba s svojimi osebnostnimi značilnostmi vzbuja in/ali sproži določene dosledne odzive v svojem socialnem okolju. Prijazne, dobronamerne in sodelovalne osebe denimo s svojim vedenjem pri drugih z večjo verjetnostjo vzbudijo naklonjenost, simpatijo in druge pozitivne odzive, kot hladne, arogantne, prepirljive, nase usmerjene osebe. Poleg manifestacije skozi delovanje posameznika (vedenje v ožjem smislu) se osebnostne značilnosti odražajo v obraznih izrazih, ki so posebej pomembni v procesih evokativnih transakcij, saj socialnim partnerjem sporočajo, kako se oseba počuti in kako se bo verjetno vedla, kar pri partnerjih izzove z zaznanimi obraznimi izrazi skladne povratne odzive (Donnellan, 2017; Roberts in Caspi, 2003). Socialno okolje tudi izbira posameznike kot potencialne partnerje na podlagi njihovih osebnostnih značilnosti in

jim tako ustvarja okolje, ki ohranja raven izraznosti teh značilnosti. Za prodajne posrednike na primer kadrovske službe raje izbirajo družabne, živahne ljudi, ki hitro navežejo stike z drugimi, kot mirne posameznike, ki se neugodno počutijo v interakcijah z neznanimi ljudmi (glej tudi Donnellan, 2017). Podobno se odzivajo vrstniške skupine na vključevanje novih članov, pri čemer osebnostne lastnosti postajajo pomembne že od obdobja srednjega otroštva dalje. Odzivnost drugih na osebnost posameznika naj bi se tako odvijala skozi procesa selekcije posameznikov z lastnostmi, ki se ujemajo z določenim socialnim okoljem, in procesa izključevanja tistih, ki se ne skladajo s tem okoljem (Donnellan, 2017; Roberts idr., 2008). Pozitivno usklajevanje prispeva k osebnostni doslednosti, ker značilnosti socialnega okolja spodbujajo/ohranjajo izraznost prvotnih značilnosti posameznika, in predstavlja bistvo načela soodzivnosti v osebnostnem razvoju (Caspi idr., 2005; Roberts idr., 2003) – socialno okolje pogosto podkrepljuje tiste osebnostne značilnosti (socializacijski učinki), ki so na začetku vsaj delno prispevale, da se je oseba »znašla in ostala« v določenem okolju (seleksijski učinki).

Proaktivne transakcije se pojavljajo, ko ljudje iščejo okolje in izkušnje, ki se ujemajo z njihovimi osebnostnimi nagnjenji (npr. Caspi, 2000; Donnellan, 2017; Roberts in Caspi, 2003). Mladi z visoko ravnjo odprtosti za izkušnje se na primer ukvarjajo z drugačnimi in bolj raznovrstnimi prostočasnimi dejavnostmi kot njihovi vrstniki z nizko ravnjo te poteze, ki preferirajo ustaljene navade in dejavnosti. Posamezniki z naraščajočo starostjo vse bolj izbirajo dejavnosti, s katerimi se ukvarjajo, prijatelje, partnerje, življenjski slog, poklicne poti ipd. zaradi svojih osebnostnih značilnosti, ker jih privlačijo okolja, ki ustrezajo njihovim nagnjenjem. Prav tako si poskušajo prilagajati okolje v skladu s svojimi lastnostmi. Ambiciozne, storilnostno usmerjene in samozavestne posameznike, denimo, bolj privlačijo zahtevnejši poklici in delovna mesta, in so tudi pogosteje izbrani v ustrezne smeri izobraževanja in na zahtevna delovna mesta, kot posamezniki z nižjimi aspiracijami in samozaupanjem (Roberts idr., 2003).

Nekateri raziskovalci (npr. Asendorpf in Wilpers, 1998; Struaro, Denissen, van Aken in Asendorpf, 2008) menijo, da medosebno okolje v kontekstu proaktivnih transakcij najmočneje prispeva k ohranjanju izraznosti osebnostnih lastnosti, najbolj očitno pa naj bi se vpliv transakcij odražal v prijateljskih in intimnih partnerskih odnosih. Učinek osebnostnih potez na socialne odnose naj bi prispeval k ohranjanju in elaboraciji že izraženih razlik med osebnostnimi značilnostmi posameznikov, prav tako naj bi proaktivne transakcije prispevale k naraščanju relativne stabilnosti osebnostnih značilnosti v vseživljenjskem razvoju (Roberts in Caspi, 2003).

Med glavne mehanizme, ki ohranjajo doslednost osebnostnih potez, Roberts in Caspi (2003) uvrščata še *dispozicijske mehanizme*, ki jih (pod tem izrazom nekoliko nenavadno) opredeljujeta kot psihološke značilnosti (npr. osebnostna zrelost, prožnost jaza, oblikovana identiteta). Tako visoka raven izraznosti določenih osebnostnih značilnosti, ki se povezujejo v konstrukt osebnostne zrelosti, spodbuja doslednost v vseživljenjskem razvoju posameznikov. V okviru modela Velikih pet osebnostnih dimenzij so to sprejemljivost, vestnost in čustvena stabilnost (nizek nevroticizem) (Roberts idr., 2000). V osemletni vzdolžni študiji istih avtorjev je višja začetna raven teh dimenzij značilno prispevala k višji doslednosti osebnostnih profilov mladih. Bolj prosocialni, čustveno stabilni in udeleženci, ki so učinkoviteje nadzorovali svoje k cilju usmerjeno vedenje na začetku študije, so ohranili bolj dosledno raven izraznosti osebnostnih lastnosti. To je veljalo enako za moške in za ženske. Roberts in Caspi (2003) pri ohranjanju razvojne doslednosti osebnostnih potez še posebej izpostavljata razvoj jasno opredeljene in diferencirane identitete posameznikov, ki delno pojasnjuje tudi porast osebnostne doslednosti iz prehoda v odraslost v kasnejša obdobja odraslosti. Razvoj identitete lahko prispeva k ohranjanju osebnostne doslednosti zaradi več razlogov. Trdno opredeljena identiteta:

- zagotavlja jasne referenčne točke pri posameznikovem odločanju (učinek proaktivnih transakcij),
- prispeva k filtriranju za posameznika relevantnih informacij in izkušenj (reaktivne transakcije) in vodi do razlage novih informacij, izkušenj, dogodkov ter slabo opredeljenih situacij skladno z njegovim pojmovanjem sebe,
- spodbuja izbiro okolja, ki posameznikovim opredelitvam ustreza (npr. izbiri podobnih socialnih partnerjev, in s tem priložnosti za izražanje lastnih značilnosti in njihovo podkrepljevanje),
- olajšuje asimilacijo izkušenj, procese optimizacije (preko bolj učinkovitega poudarjanja posameznikovih močnih značilnosti) in kompenzacije (posameznik bolje vé, kako naj nadomesti svoje slabosti),
- prispeva k subjektivnemu blagostanju in prilagajanju (vidikom zrelosti), ki se povezujejo z višjo ravno osebnostne doslednosti.

4.3.2 Možni mehanizmi osebnostnih sprememb

Izraznost osebnostnih lastnosti se lahko kadarkoli v posameznikovem življenju tudi (običajno nekoliko) spremeni oz. preoblikuje, kot sva navedli za obdobje prehoda v odraslost v predhodnih razdelkih tega poglavja. Najbolj enostaven mehanizem, ki lahko prispeva k spreminjanju osebnostnih potez, je *podkrepljevanje vedenja*. Ljudje se odzivajo na pozitivne in na negativne posledice svojega vedenja. Vzorce vedenja, ki vodijo do ugodja (pozitivnih posledic), ponavljajo, vzorce vedenja, ki vodijo do

negativnih posledic (bolečine, neprijetnosti, neodobranja in drugih neugodnih odzivov v socialnem okolju), pa opuščajo. Posameznikove osebnostne značilnosti lahko nekoliko preoblikujejo odzivi drugih ljudi, ki različno (pozitivno in/ali negativno) podkrepljujejo njegovo vedenje oz. ga s temi podkrepitevami (eksplicitnimi ali implicitnimi, npr. z določenimi pričakovanji) usmerjajo k spreminjanju ustaljenih vzorcev vedenja – k akomodaciji (Brandtstädter in Greve, 1994; Donnellan, 2017; Roberts in Caspi, 2003). Socialno okolje posameznikom postavlja tudi meje razumnega, primerne in sprejemljivega vedenja v obliki neizrečenih pričakovanj in zahtev, ki jih posameznik spozna, ko sprejema nove socialne vloge v skupini, skupnosti ali družbi. Seveda se učinek takih implicitnih socialnih pritiskov na vedenje (in posledično na spremembe v osebnostnih značilnostih) pojavlja postopno in v daljšem časovnem obdobju (Roberts, 1997). Vendar je behavioristična razlaga osebnostnih sprememb na podlagi neposrednih okoljskih pritiskov pretirano ponostavljena, saj ne upošteva tudi spoznavnih in voljnih vidikov posameznikovega delovanja (Roberts in Caspi, 2003).

Ljudje lahko v razvoju nekoliko spreminjajo izraznost osebnostnih značilnosti (posameznih ali vzorca različnih potez, tako v primerjavi s seboj kot tudi v primerjavi z drugimi) preko *samorefleksije* vedenja in tako poskušajo na podlagi neugodne samoocene nekaterih lastnih značilnosti spremeniti svoje vedenje ter čustveno odzivanje (sami ali s pomočjo drugih – npr. psihoterapije). S samoopazovanjem vedenja v vsakdanjem življenju pridobijo vanj boljši vpogled, ki jim lahko omogoči usmerjanje v bolj prilagojene, primerne in zelene vzorce vedenja v prihodnosti. Podkrepitev k spremembam vedenja, ki lahko (vsaj malo) prispevajo k spremembi osebnostnih lastnosti torej sooblikujejo posameznikovi spoznavni procesi in namerno preoblikovanje vedenja (Donnellan, 2017; Roberts in Caspi, 2003). Osebnostne značilnosti nekoliko preoblikujejo tudi izkušnje posameznikov v novih socialnih vlogah, in sicer preko ponotranjenja zahtev teh vlog v svojo samopodobo, ki ga pospešuje samorefleksija. Ponotranjene izkušnje v eni domeni naj bi se tudi posplošile na (vsaj nekatere) druge domene posameznikovega življenja in tako prispevale k psihološkim spremembam, ne le k spremembi vedenja v specifičnih (na določeno socialno vlogo vezanih) situacijah (Roberts in Caspi, 2003).

Opazovanje drugih (npr. prijateljev, partnerjev, trenerjev, tutorjev) je s perspektive socialnega učenja ključni izvor informacij, na podlagi katerih posamezniki usvajajo vzorce vedenja. J. R. Harris (1998) poudarja tudi pomembno vlogo opazovanja vedenja vrstnikov v posameznikovi psihološki skupini (tisti, s katero se identificira; ni pa nujno njen član), medtem ko Roberts in Caspi (2003) povzemata ugotovitve redkih vzdolžnih študij, ki kažejo sicer majhen, vendar pomemben

vpliv mentorskega odnosa (potencialni socializacijski učinek opazovanja mentorja) na spremembe v osebnosti pri mladih. Učinek opazovanja staršev in sorojencev na posameznikove osebnostne značilnosti ter na njene spremembe pa je težko enoznačno podpreti, saj je ta učinek nerazdružljivo povezan z genetskimi vplivi na vedenje (in s tem na izraznost osebnostnih lastnosti), ki si jih genetsko povezani ljudje delijo.

Socialni partnerji posamezniku posredujejo tudi *povratne informacije* o njem samem, kar bi lahko potencialno prispevalo k spremembam v njegovi osebnosti. Identiteta naj bi se namreč razvijala v kontekstu socialne vzajemnosti, preko posameznikove razlage povratnih informacij o njem samem s strani drugih (reflektiranih ocen). Te povratne informacije so lahko skladne z njegovim pojmovanjem sebe ali pa tudi ne. Če niso skladne, naj bi bili ljudje nagnjeni k spreminjanju svojega vedenja, da bi spremenili reflektirane ocene. S spremembo mnenja pomembnih drugih oseb o posameznikovih lastnostih naj bi se skladno spreminjala tudi izraznost njegovih značilnosti. Vendar, kot povzemata Roberts in Caspi (2003), empirični podatki ne podpirajo navedene razlage, temveč kažejo, da ljudje neskladne informacije asimilirajo v svoje že obstoječe sheme o sebi s selektivnim in strateškim procesiranjem informacij (preko reaktivnih transakcij) in so nagnjeni k druženju z osebami, ki potrjujejo njihovo samozaznavo.

4.4 Povezanost temeljnih osebnostnih dimenzij s spolom in nekaterimi označevalci odraslosti

Moški in ženske se v povprečju nekoliko razlikujejo v izraznosti nekaterih osebnostnih značilnosti (npr. Costa, Terracciano in McCrae, 2001; Feingold, 1994). Glede na ocene staršev pri osebnostnih vprašalnikih za otroke so razlike med spoloma opazne že pri malčkih in ostajajo podobne do mladostništva, ko se nekoliko povečajo (Knyazev, Zupančič in Slobodskaya, 2008; Zupančič, Slobodskaya in Knyazev, 2008). Pri odraslih se večinoma ohranjajo in so podobne pri posameznikih z različno izobrazbo in iz različnih sociokulturnih okolij. Ugotovitve pri velikih vzorcih udeležencev iz velikega števila dežel po celem svetu kažejo, da se ženske v povprečju ocenjujejo višje kot moški zlasti pri nevroticizmu in sprejemljivosti, pa tudi pri vestnosti in ekstravertnosti (v Sloveniji sicer ne, Caprara idr., 2012), medtem ko so razlike med spoloma pri odprtosti za izkušnje nekoliko manj dosledne v različnih sociokulturnih okoljih (npr. Schmitt, Realo, Voracek in Allik, 2008). Rezultati prečnih in vzdolžnih študij z mladimi na prehodu v odraslost kažejo primerljiv vzorec in velikost razlik med ženskami in moškimi v temeljnih osebnostnih dimenzijah osebnosti (npr. Lüdtker idr., 2009; Marsh idr., 2010; Vecchione

idr., 2012), vendar le na povprečni (normativni) ravni, medtem ko vsi drugi vidiki razvoja osebnostnih potez potekajo enako pri obeh spolih (Lüdtke idr., 2009; Robins idr., 2001).

Na podlagi predpostavk, ki temeljijo na načelu socialnega investiranja (Roberts, Wood in Smith, 2005) in transakcijah med posameznikom in okoljem (Roberts, Wood in Caspi, 2008), so nekateri avtorji preučevali odnos med osebnostnimi dimenzijami in specifičnimi življenjskimi okoliščinami mladih na prehodu v odraslost. Med Nemci na prehodu v odraslost njihove osebnostne dimenzije niso napovedovale, ali so se odselili od doma svoje prvotne družine ali ne (Specht, Egloff in Schmukle, 2011), v drugi študiji pa so se pokazali selekcijski učinki temeljnih osebnostnih značilnosti na bivanjsko situacijo (Jonkmann, Thoemmes, Lüdtke in Trautwein, 2014). Posamezniki z višjo ravno ekstravertnosti, sprejemljivosti in odprtosti za izkušnje so se pogosteje odločali za bivanje s sostanovalci, tisti z nižjo povprečno ravno nevroticizma in višjo ravno vestnosti so se pogosteje odločali, da bodo živeli sami, za mlade, ki so po zaključku srednje šole ostali doma pri starših, pa je bila značilna razmeroma nizka raven odprtosti za izkušnje. Pokazali so se tudi nekateri socializacijski učinki bivanjskih situacij na razvoj osebnosti, in sicer so se pri mladih, ki so živeli s sostanovalci, povečale povprečne samoocene odprtosti za izkušnje, v primerjavi z mladimi v drugih bivanjskih razmerah pa so najmanj porastle samoocene vestnosti. Slednja se je razmeroma najbolj povečala med mladimi, ki so živeli s partnerjem.

Dalje sta Neyer in J. Lehnart (2007) pri Nemcih, ki sta jih spremljala osem let, od začetka prehoda v odraslost do zgodnje odraslosti, ugotovila, da se je vpletenost v partnersko zvezo povezovala z upadom nevroticizma in porastom ekstravertnosti, torej s spremembami v osebnostnih dimenzijah v smeri osebnostne zrelosti, ki so se potem vsaj v času trajanja študije ohranjale. Povezanost razmeroma dolgotrajne partnerske zveze z upadom nevroticizma (drugih temeljnih dimenzij osebnosti niso merili) so pozneje raziskovalci replicirali pri mladih v ZDA, ki so jih spremljali od njihovega 20. do 28. leta (Lehnart idr., 2010). Osebnostne dimenzije mladih na prehodu v odraslost, zlasti nizka raven nevroticizma oz. negativnega čustvovanja (Donnellan, Larsen-Rife in Conger, 2005; Robins, Caspi in Moffitt, 2000), so se pomembno povezovala tudi s kakovostjo partnerske zveze in zadovoljstvom posameznikov s to zvezo. Rezultati so bili dosledni ne glede na metodo ocenjevanja osebnostnih značilnosti (samoocena ali ocena partnerja) in partnerskih odnosov (poročila obeh partnerjev ali neodvisnih ocenjevalcev interakcije med partnerjema). Na splošno osebnostne značilnosti mladih napovedujejo in »se odzivajo« na izkušnje v partnerskih odnosih (Neyer in Lehnart, 2007),

podobno kot se kaže glede splošne kakovosti odnosov v socialni mreži (Parker, Lüdtke, Trautwein in Roberts, 2012) ter kakovosti odnosov z družino in vrstniki (Neyer in Lehnart, 2007).

Osebnostne značilnosti mladih na prehodu v odraslost se povezujejo tudi z dogodki, vezanimi na potek izobraževanja in zaposlovanja. Pri nemških mladih, ki so se vpisali na univerzo, je bil denimo opazen manjši porast vestnosti kot pri njihovih vrstnikih, ki so nadaljevali s poklicnim usposabljanjem (Lüdtke idr., 2011), kar naj bi odražalo večje pritiske k zanesljivosti, organiziranosti, delavnosti ter odgovornosti v delovnem kot študijskem okolju. Osebnostne značilnosti mladih Novozelancev, povprečno starih 18 let, so tudi napovedovale njihove objektivne in subjektivne delovne izkušnje osem let kasneje (selekcijski učinki), hkrati pa so se delovne izkušnje povezovale s spremembami v njihovih osebnostnih dimenzijah (socializacijski učinki). V skladu z načelom soodzivnosti se je izraznost osebnostnih dimenzij, ki so posameznike usmerjale k izbiri določenih delovnih izkušenj ali vpletanju vanje, v odziv na te delovne izkušnje tudi spreminjala (Roberts, Caspi in Moffit, 2003).

Avtorici sva z namenom predstavitve v tem poglavju preverili tudi povezave petih osebnostnih značilnosti pri študentih prvih letnikov fakultet (na dveh slovenskih javnih univerzah) z doseženimi kriteriji odraslosti, kot so jih udeleženci navedli pri prilagojeni Arnettovi listi CTA (glej poglavje *Različni vidiki prehoda v odraslost* v tej knjigi) ob prvem merjenju in dve leti kasneje ($N = 156$). Sočasno in vzdolžno (ko sva upoštevali samoocene osebnosti ob prvem merjenju in dosežene kriterije dve leti kasneje) sta se ekstravertnost in sprejemljivost študentov statistično značilno pozitivno povezovali s številom doseženih kriterijev odraslosti (Pearsonovi koeficienti so znašali od 0,21 do 0,27). Značilno več kriterijev odraslosti so dosegli tudi študenti, ki so se sočasno ocenili nižje pri nevroticizmu.

4.5 Povezanost temeljnih osebnostnih dimenzij z nekaterimi življenjskimi izidi na prehodu v odraslost

Temeljne osebnostne dimenzije imajo pomembno sočasno in vzdolžno napovedno vrednost za različne vidike posameznikovega delovanja v vseživljenjskem razvoju oz. življenjske izide, kot so učna uspešnost (npr. Poropat, 2009), delovna uspešnost (npr. Barrick, Mount in Judge, 2001), telesno zdravje, vključno z dolgoživostjo (npr. Bogg in Roberts, 2004), duševno zdravje, zadovoljstvo z življenjem (npr. DeNeve in Cooper, 1998; Steel, Schmidt in Shultz, 2008) in psihopatologija (npr. Malouff, Thorsteinsson in Schutte, 2005; Samuel in Widiger,

2008), različna stališča, prepričanja in predsodki (npr. Connelly, Ones in Chernyshenko, 2014).

Skladno s splošnimi ugotovitvami v različnih razvojnih obdobjih sva slovenski avtorici (Zupančič in Kavčič, 2017) v vzdolžni študiji z 280 študentkami, ki so bile ob začetku študije v povprečju stare 20 let, odkrili zelo majhen prispevek njihovih demografskih značilnosti in pomembno vlogo petih temeljnih dimenzij osebnosti v vseh treh vidikih njihovega subjektivnega blagostanja, tj. v čustvenemu, psihološkemu in socialnemu blagostanju (opis sestavin subjektivnega blagostanja glej tudi v poglavju *Psihološko osamosvajanje v odnosu do staršev in njegovo merjenje na prehodu v odraslosti* v tej knjigi). K napovedi teh vidikov blagostanja so razlikovalno prispevale samoocene osebnosti, ki so jih študentke podale eno leto prej, napoved pa so še izboljšali podatki o spremembi samozaznane izraznosti osebnostnih značilnosti v letu dni. K višji ravni čustvenega blagostanja (hedonski in zasebni vidik blagostanja; vključuje pogosto doživljanje pozitivnih čustev, redko doživljanje negativnih čustev in zadovoljstvo z življenjem; npr. Diener, Oishi in Lucas, 2003) sta prispevala višja začetna raven ekstravertnosti in porast v ekstravertnosti, nižja začetna raven nevroticizma in upad nevroticizma ter višja začetna raven vestnosti. Napovedne zveze so bile skladne z rezultati metaanaliz o povezanosti temeljnih osebnostnih dimenzij z zadovoljstvom z življenjem v odraslosti (DeNeve in Cooper, 1998; Steel idr., 2008), ki naj bi potekala preko bioloških in tudi vedenjskih poti (npr. Ozer in Benet-Martínez, 2006). Tako bolj občutljiv SVA, značilen za ekstravertne posameznike, usmerja njihovo vedenje k iskanju ugodja ("nagrada", zlasti socialnih; Ashton, Lee in Paunonen, 2002) oz. pozitivnih podkrepitev, še posebej v medosebnih stikih, kar vodi do pogostejših pozitivnih čustev in prispeva k višji ravni zadovoljstva oz. hedonskega blagostanja (biološka pot). Splošna pozitivna naravnost in doživljanje socialnih stikov kot posebej prijetnih pa povečuje tudi verjetnost ugodnih odzivov pri njihovih socialnih partnerjih (vedenjska pot). Nasprotno občutljivejši SVI, značilen za čustveno nestabilne posameznike (nevroticizem), usmerja njihovo zaznavo in pozornost k potencialni škodi oz. morebitnim neugodnim izkušnjam preko vzbujanja negativnih čustev – torej jih spodbuja k negativnemu čustvovanju in motivaciji za izogibanje potencialni ogroženosti, negativnim posledicam vedenja, nepoznanim položajem, okoliščinam in ljudem. Navedeno pa povečuje ranljivost posameznikov z visoko ravno nevroticizma za neugodne učinke stresa, verjetnost doživljanja težav v različnih situacijah in kontekstih ter tako znižuje njihovo zadovoljstvo oz. hedonsko blagostanje.

K psihološkemu blagostanju (eudaimonski in zasebni vidik blagostanja; vključevanje v smiselne dejavnosti, uresničevanje lastnih potencialov, vzajemna naklonjenost

v tesnih medosebnih odnosih; Ryff, 1989) so v slovenski vzdolžni študiji pomembno prispevale vse temeljne dimenzije osebnosti mladih žensk: višja raven začetne ekstravertnosti, porast sprejemljivosti, višja začetna raven vestnosti in porast vestnosti, nižja začetna raven nevroticizma ter porast odprtosti za izkušnje (Zupančič in Kavčič, 2017). Predpostavlja, da nagnjenost k pozitivnemu čustvovanju, asertivnosti in dejavnosti (ekstravertnost) pri mladih na prehodu v odraslost spodbuja identitetno raziskovanje in opredelitve ter tako prispeva k izkušnjam samodoločenosti, sprejemanju sebe in povezovanju z drugimi (sestavine psihološkega blagostanja). Nasprotno pa lahko nagnjenost k negativnemu čustvovanju (bistvena sestavina nevroticizma) prispeva k manj ugodnim samozaznavam, ocenam lastne kompetentnosti in odnosom s pomembnimi drugimi ter k težavam pri iskanju življenjskega smisla. Povezanost med porastom sprejemljivosti študentk in njihovim psihološkim blagostanjem je lahko odraz pomembne vloge te osebnostne dimenzije v tesnih medosebnih odnosih (npr. Branje, van Lieshout in van Aken, 2004), medtem ko vestnost k psihološkemu vidiku blagostanja verjetno prispeva preko vztrajnosti, marljivosti, usmerjenosti k dosežku in odgovornosti. Te lastnosti namreč vodijo k višji samozaznani ravni obvladovanja okolja, osebnostne rasti in osmišljanja življenja. K psihološkemu blagostanju študentk je prispeval tudi porast odprtosti za izkušnje, kar lahko pomeni, da na prehodu v odraslost značilnosti, kot so radovednost, miselna širina, pripravljenost na sprejemanje novih idej ter vključevanje v nove dejavnosti in vloge pri mladih olajšujejo razumevanje sebe in lastnega življenja.

K socialnemu blagostanju (eudaimonski in javni vidik; opisuje kakovost posameznikovih zaznav družbe in njegovega delovanja v širšem socialnem okolju; Keyes, 1998) slovenskih študentk sta prispevala začetna raven ekstravertnosti in porast sprejemljivosti (Zupančič in Kavčič, 2017). Porast sodelovalnosti, prijaznosti, dobronamernosti in ugodljivosti lahko prispeva temu, da posamezniki oblikujejo bolj pozitiven pogled na družbo, v kateri živijo, jo bolj cenijo, ugodneje ocenjujejo svojo umeščenost vanjo in zaznavajo več priložnosti za svoj osebni razvoj v širšem socialnem okolju (odraža socialno blagostanje), vendar morda porast izraznosti te lastnosti vsaj delno odraža tudi težnjo k izogibanju kritiki. Pomembna vloga ekstravertnosti v socialnem blagostanju dalje kaže, da ta osebnostna značilnost ni pomembna le za zasebne vidike blagostanja mladih, temveč pripomore tudi k pozitivni oceni širših socialnih odnosov in družbe kot prijetnega in varnega konteksta, v katerem se razvijajo in delujejo.

Avtorici sva pri večjem prečnem in demografsko heterogenem vzorcu slovenskih mladih na prehodu v odraslost, starih od 18 do 28 let ($N = 674$; 80 % žensk),

preučevali tudi napovedno vrednost petih temeljnih dimenzij osebnosti za njihovo psihološko osamosvajanje od staršev (Zupančič in Kavčič, 2014a; glej tudi poglavje *Psihološko osamosvajanje v odnosu do staršev in njegovo merjenje na prehodu v odraslost* v tej knjigi). Ob statističnem upoštevanju demografskih značilnosti so osebnostne značilnosti sočasno pomembno prispevale k razreševanju te pomembne razvojne naloge na prehodu v odraslost, tj. razvoja samostojnosti v odnosu od svojih staršev ob ohranjanju naklonjenega in vzajemno povezanega odnosa z njimi (npr. Grotevant in Cooper, 1986; Youniss in Smollar, 1985). Pri tem je za razvoj zanašanja nase pomembna zlasti odprtost za izkušnje, za ohranjanje povezanega odnosa s starši sta bistveni sprejemljivost in ekstravertnost mladih, medtem ko imata pomembno vlogo v težavah pri psihološkem osamosvajanju (bojazen pred razočaranjem staršev in zaznava motečega poseganja staršev v zasebnost) zlasti vestnost (varovalni dejavnik) in nevroticizem (dejavnik tveganja). Izsledki so precej skladni s predhodnimi ugotovitvami študij o značilnostih odnosa med mladostniki in njihovimi starši (npr. Branje idr., 2004; de Haan, Deković in Prinzie, 2012; Denissen, van Aken in Dubas, 2009; O'Connor in Dvorak, 2001) ter podpirajo tezo, da osebnostne značilnosti predstavljajo notranji (psihološki) vir mladih, ki sooblikuje njihove izkušnje osamosvajanja od staršev.

Temeljne osebnostne dimenzije napovedujejo tudi izkušnje pomembnih življenjskih dogodkov pri različno starih odraslih (npr. Headey in Wearing, 1989) in mladih na prehodu v odraslost (npr. Magnus, Diener, Fujita in Pavot, 1993). Na splošno k izkušnjam večjega števila pozitivnih dogodkov prispeva zlasti ekstravertnost, k izkušnjam večjega števila negativnih življenjskih dogodkov pa zlasti nevroticizem (Lüdtke idr., 2011; Magnus idr., 1993; Vaidya idr., 2002; Zupančič in Kavčič, 2014b), medtem ko odprtost za izkušnje napoveduje doživljanje večjega števila pozitivnih in negativnih dogodkov (Zupančič in Kavčič). Podobne zveze osebnostnih dimenzij kot s številom dogodkov, ne glede na njihovo valenco, opazimo s samozaznanim vplivom teh dogodkov, kar vsaj delno odraža biološko pogojena nagnjenja posameznikov k ekstravertnosti in nevroticizmu, ki vključujejo SVA in SVI. To razlago podpirajo ugotovitve, da je povezava osebnostnih lastnosti močnejša s številom in samozaznana vplivnostjo vsaj delno osebno nadzorljivih dogodkov (npr. študent ni zaključil letnika) kot pa nenadzorljivih dogodkov (npr. izkušnja naravne katastrofe; Zupančič in Kavčič).

Ljudje različnih starosti se torej na podlagi svojih osebnostnih nagnjenj vpletajo v kakovostno različne izkušnje, ki so vsaj delno pogojene biološko, poleg tega se njihovo socialno okolje nanje odziva skladno s temi nagnjenji. Posamezniki z bolj občutljivim SVA so denimo bolj pozorni na pozitivne dražljaje (v pričakovanju

»nagrade«), se močneje odzivajo na pozitivne dražljaje (zlasti socialne) in se jim približujejo (npr. vključevanje v dogajanje, navezovanje socialnih stikov, vpletanje v privlačne/izzivajoče dejavnosti), da bi dosegli višjo raven ugodja; tisti z bolj občutljivim SVI pa so bolj pozorni na negativne dražljaje (da bi se izognili neugodju), jih ocenjujejo bolj negativno in se v tej smeri tudi močneje odzivajo nanje (pregled v: Caspi in Shiner, 2006). Posamezniki z visokim nevroticizmom se odzivajo že na potencialne stresorje nižje jakosti (ki jih čustveno stabilnejši posamezniki morda sploh ne bi zaznali kot stresorje), ko jih enkrat prepoznajo kot stresorje, pa je njihov stresni odziv močnejši kot pri posameznikih z nizkim nevroticizmom. Tako se osebne dimenzije mladih ne povezujejo le s pomembnimi dogodki v njihovem življenju, ampak tudi z izkušnjami vsakdanjih neprijetnosti. K doživljanju teh neprijetnosti pri švicarskih študentih (npr. v vrstniških odnosih, zaradi časovnih pritiskov, študijskih zahtev ipd.) je recimo v vzdolžni študiji (Vollrath, 2000) prispeval zlasti višji nevroticizem, pa tudi nižja vestnost.

Sklenemo lahko, da so ugotovitve različnih empiričnih raziskav skladne s hipotezo o selekcijski učinkih (Roberts in Wood, 2006), ki predvideva, da je doživljanje pomembnih življenjskih dogodkov vsaj delno odvisno od osebnosti – posamezniki z določenimi osebnostnimi značilnostmi si bodisi sami izbirajo oz. oblikujejo določene situacije ali dogodke, bodisi jih zanje oblikujejo drugi. Po drugi strani pa hipoteza o socializacijskih učinkih (Roberts idr., 2008) predpostavlja, da se tudi osebnost odziva na pomembne dogodke, ki jih posamezniki izkusijo (npr. Lütke idr., 2011), predvsem če so to skrajno negativni/pozitivni dogodki. Učinka delujeta po načelu soodzivnosti: osebnost napoveduje (selekcijski učinki) in se tudi »odziva« (socializacijski učinki) na življenjske dogodke, čeprav so selekcijski učinki najverjetneje močnejši kot socializacijski (Specht idr., 2011).

Literatura

- Allen, T. A. in DeYoung, C. G. (2017). Personality neuroscience and the Five Factor Model. V: T. A. Widiger (ur.), *Oxford handbook of the Five Factor Model*. New York: Oxford University Press.
- Allik, J., Laidra, K., Reallo, A. in Pullman, H. (2004). Personality development from 12 to 18 years of age: Changes in mean levels and structure of traits. *Journal of Personality*, 18, 445–462.
- Asendorpf, J. B. in van Aken, M. A. G. (1991). Correlates of the temporal consistency of personality patterns in childhood. *Journal of Personality*, 59, 689–703.

- Asendorpf, J. B. in Wilpers, S. (1998). Personality effects on social relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(6), 1531–1544.
- Ashton, M. C. (2013). *Individual differences and personality*. Waltham, MA: Academic Press.
- Ashton, M. C., Lee, K. in Paunonen, S. V. (2002). What is the central feature of extraversion? Social attention versus reward sensitivity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 245–252.
- Avsec, A., Kavčič, T. in Petrič, M. (2017). *Temeljni vidiki osebnosti*. Ljubljana: Oddelek za psihologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Baltes, P. B. in Baltes, M. M. (1990). Psychological perspectives on successful aging: The model of selective optimisation with compensation. V: P. B. Baltes in M. M. Baltes (ur.), *Successful aging: Perspectives from the behavioural sciences* (str. 1–34). New York: Cambridge University Press.
- Barrick, M. R., Mount, M. K. in Judge, T. A. (2001). The FFM personality dimensions and job performance: Meta-analysis of meta-analyses. *International Journal of Selection and Assessment*, 9(1/2), 9–30.
- Block, J. (1971). *Lives through time*. Berkeley, CA: Bancroft.
- Blonigen, D. M., Carlson, M. D., Hicks, B. M., Krueger, R. F. in Iacono, W. G. (2008). Stability and change in personality traits from late adolescence to early adulthood: A longitudinal twin study. *Journal of Personality*, 76(2), 229–266.
- Bogg, T. in Roberts, B. W. (2004). Conscientiousness and health-related behaviors: A meta-analysis of the leading behavioral contributors to mortality. *Psychological Bulletin*, 130, 887–919.
- Brandtstädter, J. in Greve, W. (1994). The aging self: Stabilizing and protective processes. *Developmental Review*, 14, 52–80.
- Branje, S. J. T., van Lieshout, C. F. M. in van Aken, M. A. G. (2004). Relations between Big Five personality characteristics and perceived support in adolescents' families. *Journal of Personality and Social Psychology*, 86, 615–628.
- Caprara, G. V., Barbaranelli, C., Borgogni, L., Bucik, V., Boben, D., Zupančič, M. in Horvat, M. (2012). *Model "velikih pet". Pripomočki za merjenje strukture osebnosti*. Ljubljana: Center za psihodiagnostična sredstva.

- Caspi, A. (2000). The child is a father of the man: Personality continuities from childhood to adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 158–172.
- Caspi, A. in Roberts, B. W. (2001). Personality development across the life course: The argument for change and continuity. *Psychological Inquiry*, 12(2), 49–66.
- Caspi, A., Roberts, B. W. in Shiner, R. L. (2005). Personality development: Stability and change. *Annual Review of Psychology*, 56, 453–484.
- Caspi, A. in Shiner, R. (2006). Personality development. V: W. Damon (ur. serije) in N. Eisenberg (ur. vol.), *Handbook of child psychology: Vol. 3. Social, emotional, and personality development* (6. izdaja, str. 300–365). New York: Wiley.
- Connelly, B. S., Ones, D. S. in Chernyshenko, O. S. (2014). Introducing the special section on openness to experience: Review of openness taxonomies, measurement, and nomological net. *Journal of Personality Assessment*, 96(1), 1–16.
- Costa, P. T. in McCrae, R. R. (1992). Four ways five factors are basic. *Personality and Individual Differences*, 13(6), 653–665.
- Costa, P. T., Terracciano, A. in McCrae, R. R. (2001). Gender differences in personality traits across cultures: Robust and surprising findings. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, 322–331.
- Cramer, P. (1998). Defensiveness and defence mechanisms. *Journal of Personality*, 66, 879–894.
- De Fruyt, F., Bartels, M., Van Leeuwen, K. G., De Clercq, B., Decuyper, M. in Mervielde, I. (2006). Five types of personality continuity in childhood and adolescence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91(3), 538–552.
- de Haan, A., D., Deković, M. in Prinzie, P. (2012). Longitudinal impact of parental and adolescent personality on parenting. *Journal of Personality and Social Psychology*, 102, 189–199.
- DeNeve, K. M. in Cooper, H. (1998). The happy personality: A meta-analysis of 137 personality traits and subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 124, 197–229.

- Denissen, J. J. A., van Aken, M. A. G. in Dubas, J. S. (2009). It takes two to tango: How parents' and adolescents' personalities link to the quality of their mutual relationship. *Developmental Psychology*, 45(4), 928–941.
- DeYoung, C. G. (2014). Openness/Intellect: A dimension of personality reflecting cognitive exploration. V: R. J. Larsen in M. L. Cooper (ur.), *The APA handbook of personality and social psychology, Vol. 3: Personality processes and individual differences* (str. 369–399). Washington, DC: American Psychological Association.
- DeYoung, C. G. (2015). Cybernetic big five theory. *Journal of Research in Personality*, 56, 33–58.
- DeYoung, C. G., Quilty, L. C. in Peterson, J. B. (2007). Between facets and domains: 10 aspects of the Big Five. *Journal of Personality and Social Psychology*, 93(5), 880–896.
- Diener, E., Oishi, S. in Lucas, R. E. (2003). Personality, culture, and subjective well-being: Emotional and cognitive evaluation of life. *Annual Review of Psychology*, 54, 403–425.
- Donnellan, M. B. (2017). Personality stability and change. V: R. Biswas-Diener in E. Diener (ur.), *Noba textbook series: Psychology*. Champaign, IL: DEF publishers. Doi: nobaproject.com
- Donnellan, M. B., Conger, R. D. in Burzette, R. G. (2007). Personality development from late adolescence to young adulthood: Differential stability, normative maturity, and evidence for the maturity-stability hypothesis. *Journal of Personality*, 75(2), 237–264.
- Donnellan, M. B., Larsen-Rife, D. in Conger, R. D. (2005). Personality, family history, and competence in early adult romantic relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88(3), 562–576.
- Feingold, A. (1994). Gender differences in personality: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 116(3), 429–456.
- Goldberg, L. R. (1990). An alternative “description of personality”: The big-five factor structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(6), 1216–1229.
- Gomez, V., Krings, F., Baugarter, A. in Grob, A. (2009). The influence of personality and life events on subjective well-being from a life span perspective. *Journal of Research in Personality*, 43, 345–354.

- Gray, J. A. (1970). The psychophysiological basis of introversion-extraversion. *Behavioural Research and Therapy*, 8, 249–266.
- Gray, J. A. in McNaughton, N. (2000). *The neuropsychology of anxiety: An inquiry into the functions of the septo-hippocampal system* (2. izd.) Oxford: Oxford University Press.
- Graziano, W. G. in Eisenberg, N. (1997). Agreeableness: A dimension of personality. V: R. Hogan, J. Johnson in S. Briggs (ur.), *Handbook of personality psychology* (str. 795–824). San Diego: Academic Press.
- Grotevant, H. D. in Cooper, C. R. (1986). Individuation in family relationships: A perspective on individual differences in development of identity and role-taking skills in adolescence. *Human Development*, 29, 82–100.
- Harris, J. R. (1998). *The nurture assumption. Why children turn out the way they do*. New York: Touchstone.
- Headey, B. in Wearing, A. (1989). Personality, life events, and subjective well-being: Toward a dynamic equilibrium model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(4), 731–739.
- Jacobson, N. S. in Truax, P. (1991). Clinical significance: A statistical approach to defining meaningful change in psychotherapy research. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 59(1), 12–19.
- John, O. P., Donahue, E. M. in Kentle, R. L. (1991). *The Big Five Inventory--Versions 4a and 54*. Berkeley, CA: University of California, Berkeley, Institute of Personality and Social Research.
- John, O. P., Naumann, L. P. in Soto, C. J. (2008). Paradigm shift to the integrative Big Five trait taxonomy: History, measurement, and conceptual issues. V: O. P. John, R. W. Robins in L. A. Pervin (ur.), *Handbook of personality: Theory and research* (str. 114–158). New York: Guilford Press.
- Jonkmann, K., Thoemmes, F., Lüdtke, O. in Trautwein, U. (2014). Personality traits and living arrangements in young adulthood: Selection and socialization. *Developmental Psychology*, 50(3), 683–698.
- Keyes, C. L. M. (1998). Social well-being. *Social Psychology Quarterly*, 61, 121–140.
- Knyazev, G. G., Zupančič, M. in Slobodskaya, H. R. (2008). Child personality in Slovenia and Russia: Structure and mean level of traits in parent and self-ratings. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 39, 317–334.

- Lehnart, J., Neyer, F. J. in Eccles, J. (2010). Long-term effects of social investment: The case of partnering in young adulthood. *Journal of Personality*, 78(2), 639–670.
- Lüdtke, O., Roberts, B. W., Trautwein, U. in Nagy, G. (2011). A random walk down university avenue: Life paths, life events, and personality trait change at the transition to university life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101(3), 620–637.
- Lüdtke, O., Trautwein, U. in Husemann, N. (2009). Goal and personality trait development in a transitional period: Assessing change and stability in personality development. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 35(4), 428–441.
- Magnus, K., Diener, E., Fujita, F. in Pavot, W. (1993). Extraversion and neuroticism as predictors of objective life events: A longitudinal analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65(5), 1046–1053.
- Malouff, J. M., Thorsteinsson, E. B. in Schutte, N. S. (2005). The relationship between the five-factor model of personality and symptoms of clinical disorders: A meta-analysis. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 27(2), 101–114.
- Markon, K. E., Krueger, R. F. in Watson, D. (2005). Delineating the structure of normal and abnormal personality: An integrative hierarchical approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88, 139–157.
- Marsh, H. W., Lüdtke, O., Muthén, B., Asparouhov, T., Morin, A. J., Trautwein, U. in Nagengast, B. (2010). A new look at the big five factor structure through exploratory structural equation modeling. *Psychological Assessment*, 22(3), 471–491.
- Marsh, H. W., Nagengast, B. in Morin, A. J. (2013). Measurement invariance of big-five factors over the life span: ESEM tests of gender, age, plasticity, maturity, and la dolce vita effects. *Developmental Psychology*, 49(6), 1194–1218.
- McCrae, R. R. in Costa, Jr. P. T. (1985). *The NEO PI/FFI Personality Inventory manual*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
- McCrae, R. R. in Costa, Jr. P. T. (1997). Personality trait structure as a human universal. *American Psychologist*, 52(5), 509–516.

- McCrae, R. R., Costa, P. T. Jr., Ostendorf, F., Angleitner, A., Hřebíčková, M., Avia, M. D., ... in Smith, P. B. (2000). Nature over nurture: Temperament, personality and life span development. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78(1), 173–186.
- Nettle, D. (2007). *Personality: What makes you the way you are*. Oxford University Press.
- Neyer, F. J. in Lehnart, J. (2007). Relationships matter in personality development: Evidence from an 8-year longitudinal study across young adulthood. *Journal of Personality*, 75(3), 535–568.
- O'Connor, B. P. in Dvorak, T. (2001). Conditional associations between parental behavior and adolescent problems: A search for personality–environment interactions. *Journal of Research in Personality*, 35, 1–26.
- Ozer, D. J. in Benet-Martínez, V. (2006). Personality and the prediction of consequential outcomes. *Annual Review of Psychology*, 57, 401–421.
- Ozer, D. J. in Gjerde, P. F. (1989). Patterns of personality consistency and change from childhood through adolescence. *Journal of Personality*, 57, 483–507.
- Parker, P. D., Lüdtke, O., Trautwein, U. in Roberts, B. W. (2012). Personality and relationship quality during the transition from high school to early adulthood. *Journal of Personality*, 80(4), 1061–1089.
- Plomin, R., DeFries, J. C., Knopik, V. S. in Neiderhiser, J. M. (2013). *Behavioral genetics* (6. izd.). New York: Worth Publishers.
- Poropat, A. E. (2009). A meta-analysis of the five-factor model of personality and academic performance. *Psychological Bulletin*, 135(2), 322–338.
- Rindfuss, R. R. (1991). The young adult years: Diversity, structural change, and fertility. *Demography*, 28, 493–512.
- Roberts, B. W. (1997). Plaster or plasticity: Are adult work experiences associated with personality change in women? *Journal of Personality*, 65(2), 205–232.
- Roberts, B. W. in Caspi, A. (2001). Personality development and the person–situation debate: It's déjà vu all over again. *Psychological Inquiry*, 12(2), 104–109.

- Roberts, B. W. in Caspi, A. (2003). The cumulative continuity model of personality development: Striking a balance between continuity and change in personality traits across the life course. V: U. M. Staudinger in U. Lindenberger (ur.), *Understanding human development: Lifespan psychology in exchange with other disciplines* (str. 183–214). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Roberts, B. W., Caspi, A. in Moffitt, T. E. (2001). The kids are alright: Growth and stability in personality development from adolescence to adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology*, *81*(4), 670–683.
- Roberts, B. W., Caspi, A. in Moffitt, T. E. (2003). Work experiences and personality development in young adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology*, *84*(3), 582–593.
- Roberts, B. W. in DelVecchio, W. F. (2000). The rank-order consistency of personality traits from childhood to old age: A quantitative review of longitudinal studies. *Psychological Bulletin*, *126*(1), 3–25.
- Roberts, B. W., Jackson, J. J., Fayard, J. V., Edmonds, G. in Meints, J. (2009). Conscientiousness. V: M. R. Leary in R. H. Hoyle (ur.), *Handbook of individual differences in social behavior* (str. 369–381). New York: Guilford Press.
- Roberts, B. W., Walton, K. E. in Viechtbauer, W. (2006). Patterns of mean-level change in personality traits across the life course: A meta-analysis of longitudinal studies. *Psychological Bulletin*, *132*(1), 1–25.
- Roberts, B. W. in Wood, D. (2006). Personality development in the context of the neo-socioanalytic model of personality. V: D. K. Mroczek in T. D. Little (ur.), *Handbook of personality development* (str. 11–39). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Roberts, B. W., Wood, D. in Caspi, A. (2008). The development of personality traits in adulthood. V: O. P. John, R. W. Robins in L. A. Pervin (ur.), *Handbook of personality psychology: Theory and research* (str. 375–398). New York, NY: Guilford Press.
- Roberts, B. W., Wood, D. in Smith, J. L. (2005). Evaluating Five-Factor theory and social investment perspectives on personality trait development. *Journal of Research in Personality*, *39*, 166–184.

- Robins, R. W., Caspi, A. in Moffitt, T. E. (2000). Two personalities, one relationship: Both partners' personality traits shape the quality of their relationship. *Journal of Personality and Social Psychology*, 79(2), 251–259.
- Robins, R. W., Fraley, R. C., Roberts, B. W. in Trzesniewski, K. H. (2001). A longitudinal study of personality change in young adulthood. *Journal of Personality*, 69(4), 617–640.
- Ryff, C. D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of eudaimonic well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 1069–1081.
- Samuel, D. B. in Widiger, T. A. (2008). A meta-analytic review of the relationships between the five-factor model and DSM-IV-TR personality disorders: A facet level analysis. *Clinical Psychology Review*, 28(8), 1326–1342.
- Schmitt, D. P., Realo, A., Voracek, M. in Allik, J. (2008). Why can't a man be more like a woman? Sex differences in Big Five personality traits across 55 cultures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94(1), 168–182.
- Specht, J., Egloff, B. in Schmukle, S. C. (2011). Stability and change of personality across the life course: The impact of age and major life events on mean-level and rank-order stability of the Big Five. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101(4), 862–882.
- Steel, P., Schmidt, J. in Shultz, J. (2008). Refining the relationship between personality and subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 134(1), 138–161.
- Struaro, C., Denissen, J. J. A., van Aken, M. A. G. in Asendorpf, J. (2008). Person-environment transactions during emerging adulthood. The interplay between personality characteristics and social relationships. *European Psychologist*, 13, 1–13.
- Tellegen, A. (1982). *Brief manual of the Multidimensional Personality Questionnaire (MPQ)*. Neobjavljen rokopis, University of Minnesota Press.
- Vaidya, J. G., Gray, E. K., Haig, J. R., Mroczek, D. K. in Watson, D. (2008). Differential stability and individual growth trajectories of Big Five and affective traits during young adulthood. *Journal of Personality*, 76(2), 267–304.

- Vaidya, J. G., Gray, E. K., Haig, J. in Watson, D. (2002). On the temporal stability of personality: Evidence for differential stability and the role of life experiences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(6), 1469–1484.
- Vecchione, M., Alessandri, G., Barbaranelli, C. in Caprara, G. (2012). Gender differences in the Big Five personality development: A longitudinal investigation from late adolescence to emerging adulthood. *Personality and Individual Differences*, 53(6), 740–746.
- Vollrath, M. (2000). Personality and hassles among university students: A three-year longitudinal study. *European Journal of Personality*, 14(3), 199–215.
- Zupančič, M. (2011). Razvojno obdobje prehoda v odraslost – temeljne značilnosti. V: M. Puklek Levpušček in M. Zupančič (ur.), *Študenti na prehodu v odraslost* (str. 9–38). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Zupančič, M. in Kavčič, T. (2014a). Student personality traits predicting individuation in relation to mothers and fathers. *Journal of Adolescence*, 37(5), 715–726.
- Zupančič, M. in Kavčič, T. (2014b). *Personality change in emerging adulthood: Associations with significant life events and well-being*. Prispevek predstavljen na 14. Bienalni konferenci Evropskega združenja za raziskovanje mladostništva (EARA), Izmir, Turčija.
- Zupančič, M. in Kavčič, T. (2017). Personality, life events, and three components of subsequent subjective well-being in female university students. *Social Inquiry into Well-Being*, 3(1), 1–14.
- Zupančič, M., Slobodskaya, H. R. in Knyazev, G. G. (2008). Gender differences in child/adolescent personality traits : Slovene and Russians compared. *Psihološka obzorja*, 17(3), 43–63.
- Zupančič, M., Sočan, G. in Kavčič, T. (2009). Consistency in adult reports on child personality over the pre-school years. *European Journal of Developmental Psychology*, 6(4), 455–480.
- Watson, D. in Clark, L. A. (1997). Extraversion and its positive emotional core. V: R. Hogan, J. Johnson in S. Briggs (ur.), *Handbook of personality psychology* (str. 767–793). San Diego, CA: Academic Press.

- Watson, D., Clark, L. A. in Harkness, A. R. (1994). Structures of personality and their relevance to psychopathology. *Journal of Abnormal Psychology, 103*, 18–31.
- Widiger, T. A. in Costa, P. T. (2012). Integrating normal and abnormal personality structure: The five-factor model. *Journal of Personality, 80*(6), 1471–1506.
- Youniss, J. in Smollar, J. (1985). *Adolescent relations with mothers, fathers, and friends*. Chicago: University of Chicago Press.